

Rozmieszczenie młynów wodnych na obszarze Łodzi w świetle wykorzystanych historycznych źródeł kartograficznych

Adam Bartnik

Pracownia Hydrologii i Gospodarki Wodnej Uniwersytetu Łódzkiego

E-mail: adam.bartnik@geo.uni.lodz.pl

Dorota Bartnik

Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego

E-mail: dorota.bartnik@lib.uni.lodz.pl

Zarys treści: W artykule przedstawiono wykorzystanie różnych źródeł historycznych do badania położenia i okresu pracy młynów wodnych w rejonie wyznaczonym przez współczesną granicę administracyjną miasta Łodzi. Podczas analizy wykorzystano manuskrypty i dokumenty kartograficzne, które zgromadzono w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego. Ponadto wykorzystano też materiały kartograficzne przechowywane w Archiwum Państwowym w Łodzi oraz liczne opracowania dotyczące historii i geografii miasta oraz regionu.

Autorzy artykułu zwracają uwagę na rzetelność pozyskanych informacji kartograficznych. Wskazują, że często przekaz kartograficzny bywa błędny na skutek braku aktualizacji treści mapy lub złej transformacji informacji opisowej na przestrzenną. Z tego względu autorzy zalecają szczególną ostrożność co do interpretacji istnienia obiektów przedstawianych na mapach (szczególnie seryjnych mapach niemieckich i austriackich). W sytuacji, gdy istnieją przesłanki o możliwości istnienia błędów, zalecają treść mapy każdorazowo potwierdzać za pomocą niezależnej dokumentacji.

Słowa kluczowe: młyny wodne, dawne mapy, historia Łodzi

1. Wstęp

Rozwój świadomości społeczności lokalnych spowodował w ostatnim czasie wzrost zainteresowania historią i przemianami środowiska geograficznego najbliższych nam okolic. Wskutek tego pojawia się obecnie wiele opracowań popularno-naukowych i naukowych, dotyczących przemian historycznych, kulturowych i społecznych. W ten nurt wpisują się również badania nad lokalizacją młynów wodnych w regionie łódzkim, prowadzone od kilku lat przez Pracownię Hydrologii i Gospodarki Wodnej Uniwersytetu Łódzkiego. Ich nadrzędnym celem jest

ustalenie pierwotnego potencjału energetycznego rzek, dzięki którym rozwinął się Łódzki Okręg Przemysłowy.

W okresie przedindustrialnym to właśnie obecność wielu małych, wartko płynących strumieni na obszarze współczesnej Łodzi, była przyczyną budowy różnego typu urządzeń napędzanych siłą wody. Służyły one nie tylko mieleniu zbóż, lecz również: cięciu drzewa (tartaki), produkcji sukna (folusze), napędzaniu miechów w kuźniach (kuźnice) i rozdrabnianiu kory (młyny dębne w garbarniach)¹. We wczesnym okresie industrialnym pierwotne spiętrzenia wody i koła młyńskie często były wykorzystywane do napędzania instalacji w maglach, krochmalniach i tkalniach.

Pierwsze młyny pojawiły się na tym obszarze w XIV wieku. Ich liczba systematycznie rosła do przełomu XVIII i XIX wieku, wraz z rozbudową sieci młynów na ziemiach biskupstwa włocławskiego. Wszystkie powstawały na wzór i podobieństwo młyna nad Bzurą w Łęczycy, który został zbudowany w 1145 r. i uchodzi za najstarszy tego typu obiekt na ziemiach polskich². Według podań z XVI wieku posiadał on trzy koła wodne³. W kolejnych latach liczba młynów na obszarze Łodzi stale się zmieniała. Jedne były remontowane, inne płonęły, znosiła je woda lub były porzucane.

Punktem zwrotnym w dziejach Łodzi, do tej pory małego, rolniczego miasteczka, była wizytacja w 1820 r. Prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego, Rajmunda Rembieleńskiego. Poszukiwał on miejsca o jak najlepszych warunkach do lokowania przemysłu włókienniczego. O wyborze Łodzi zadecydowały: dogodnie położenie (w pobliżu granicy Królestwa), bogactwo lasów i pokładów gliny (dobrych jako materiał budowlany) oraz obfitość małych, wartko płynących strumieni, odpowiednich do napędu maszyn tkackich. To właśnie na ich brzegach powstały, w późniejszym okresie, największe manufaktury bawełniane K. Scheiblera, T. i L. Grohmanów oraz L. Geyera, zaś w dolinach prężnie rozwijało się miasto. Koryta łódzkich rzek były wówczas wielokrotnie przekładane, budowano jazy i zbiorniki wodne na potrzeby technologiczne.

Wraz z rozwojem przemysłu większość młynów wodnych przestała funkcjonować. Przetwórstwo płodów rolnych ustąpiło miejsca stosunkowo krótkiemu okresowi, w którym siła wody napędzała maszyny tkackie. W roku 1829 wszystkie większe łódzkie przedsiębiorstwa przemysłu bawełnianego i lnianego, jako jedyne w województwie mazowieckim, były częściowo zmechanizowane; posiadały bowiem napęd wodny⁴. Szczyciły się nim: zakład Kopischa (dwa koła wodne), zakłady Langeo, Wendischa, Rundziehera i Potempy – po jednym kole wodnym.

¹ P. Jokiel, Z. Maksymiuk, *Woda w krajobrazie i gospodarce Łodzi i regionu*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Geografia 29, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, 1999. z. 103, Toruń, s. 235–245.

² B. Orłowski, *Historia techniki polskiej*, Wyd. Nauk. ITE-PIB, wyd. 2, Radom 2008, s. 30.

³ T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak T., *Dzieje miasta do końca XVI w.*, w: *Łęczycza dzieje miasta w średniowieczu i w XX w. Suplement do monografii miasta*, red. J. Szymczak, Łęczycza, 2003, s. 178.

⁴ F. Friedman, *Początki przemysłu w Łodzi 1823-1830*, „Rocznik Łódzki”, t. 3, 1933, s. 178.

Zastosowanie maszyn parowych ograniczyło energetyczne wykorzystanie cieków, zaś zdegradowane rzeki pozostawały już właściwie tylko odbiornikami ścieków. Często to właśnie te dawne młyny wodne i towarzyszące im spiętrzenia stanowiły załączki manufaktur. Obecnie, w większości nie ma śladów po pierwotnych instalacjach wodnych. Funkcjonują one jednak na starych mapach i w źródłach historycznych. Niniejsze opracowanie stanowi próbę kompleksowego ustalenia lokalizacji i okresu funkcjonowania urządzeń wykorzystujących siłę wody na obszarze wyznaczonym przez współczesne granice administracyjne miasta Łódź. Ich znaczne nagromadzenie świadczy o stosunkowo dużym potencjale energetycznym dawnych cieków. Opracowanie to może stanowić przyczynek do ustalenia pierwotnych stosunków wodnych tego obszaru.

2. Materiały źródłowe i ocena ich przydatności

Do chwili obecnej powstało wiele opracowań dotyczących, lub jedynie dotyczących zagadnień rozmieszczenia młynów na obszarze Łodzi. Siłą rzeczy nie wszystkie one zostały wykorzystane w tym opracowaniu, za co autorzy serdecznie przepraszają. Pierwszorzędne znaczenie miały źródła kartograficzne – plany oraz mapy topograficzne, pochodzące z Archiwum Państwowego w Łodzi, Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego, Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Łodzi, Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Sporym ułatwieniem był album *Łódź na mapach 1793-1939*⁵, zawierający kopie wielu map tego obszaru.

Źródła kartograficzne analizowano w ścisłym powiązaniu z materiałami pisanymi. Równoczesna analiza map, planów oraz odpowiadających im źródeł pisanych daje gwarancję otrzymania możliwie najwierniejszego obrazu badanego zagadnienia. Źródła pisane są jednocześnie podstawowym materiałem badawczym w zakresie analizy funkcjonowania młynów w okresie staropolskim, dla którego nie istnieją źródła kartograficzne. Dość tu wymienić prace: Bohdana Baranowskiego z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku *O dawnej Łodzi* (1976), *Łódź. Dzieje miasta. Tom I: do 1918 r.* (1973), *Zmiany w sieci osadniczej na obszarze obecnej Łodzi od końca XVI wieku do roku 1820* (1974), Marka Kotera *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej* (1969), Maksymiliana Barucha *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Monografia historyczna dawnych dóbr kapituły krakowskiej w Sieradzkim i Łęczyckim* (1903), a także opracowania źródłowe: Adama Stebelskiego (1930), Stanisława, Andrzeja Zanda (1931), Romana Kaczmarka (1936 i 1937) i Mariana Zajączkowskiego (1976).

Niezwykle wartościową pozycją, mimo iż dotyczy jedynie części obszaru miasta (należącej do dorzecza Odry), był *Atlas rozmieszczenia młynów wodnych w dorzeczach Warty, Brdy i części Baryczy w okresie 1790-1960. Cz. 5 Górna Warta* Janusza Gołaskiego (2006). Publikacja ta oparta jest wyłącznie na źródłach

⁵ *Łódź na mapach 1793-1939*, red. M. Janik, Z.J. Szambelan, J. Kusiński, K. Drózd, J. West, M. Stępniewski, 2012, 199 s.

kartograficznych i z tego powodu zawiera błędy w nazewnictwie niektórych cieków na obszarze Łodzi.

Pierwszą mapą, na której umieszczono Łódź i okoliczne wsie była *Mapa Szczegulna Województwa Łęczyckiego* Karola Perthéesa w skali 1:225 000 z 1793 roku. Podstawą jej opracowania były przede wszystkim dorywcze zdjęcia drogowe i topograficzne opisy parafii (niejednolodne i nierzadko lakoniczne), dlatego mapa była daleka od dokładności. Niemniej zaznaczono na niej 12 młynów wodnych, przy czym dwa z nich (Lamus, Rokicie) zostały opisane jedynie w legendzie. Znacznie więcej informacji o młynach wodnych na obszarze Łodzi dostarczają mapy: pruskie, austriackie i rosyjskie z XIX wieku. Są to: *Spezial Karte von Suedpreussen* w skali ok. 1:150 000, sporządzona przez Davida Gilly'ego w latach 1802–1803, *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego* w skali 1:126 000, wydana przez wojskowe władze rosyjskie w 1843 r. (zdjęcie topograficzne zostało częściowo wykonane przez Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego), *Topographische Spezial-Karte von Mittel-Europa*, opracowana przez pruski sztab generalny w skali 1:200 000 (ark. 314 Łódź, wydany w 1909 r.), *Generalkarte von Mitteleuropa* w skali 1:200 000, opracowana przez Wojskowy Instytut Geograficzny w Wiedniu (arkusz Łódź ukazał się drukiem w 1898 r.) oraz *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie*, w skali 1:75 000 (ark. 3263 Łódź z 1914 r.)⁶.

Z okresu I wojny światowej uwzględniono *Karte des Westlichen Russlands (KdWR)* w skali 1:100 000. Podstawą jej opracowania były w głównej mierze mapy rosyjskie 1:84 000 oraz mapy Reymanna 1:200 000⁷. W czasie II wojny światowej obszar Łodzi został włączony do III Rzeszy. W tym czasie Niemcy sporządzili dla tego terenu mapę *Karte des Deutschen Reiches* w skali 1:100 000.

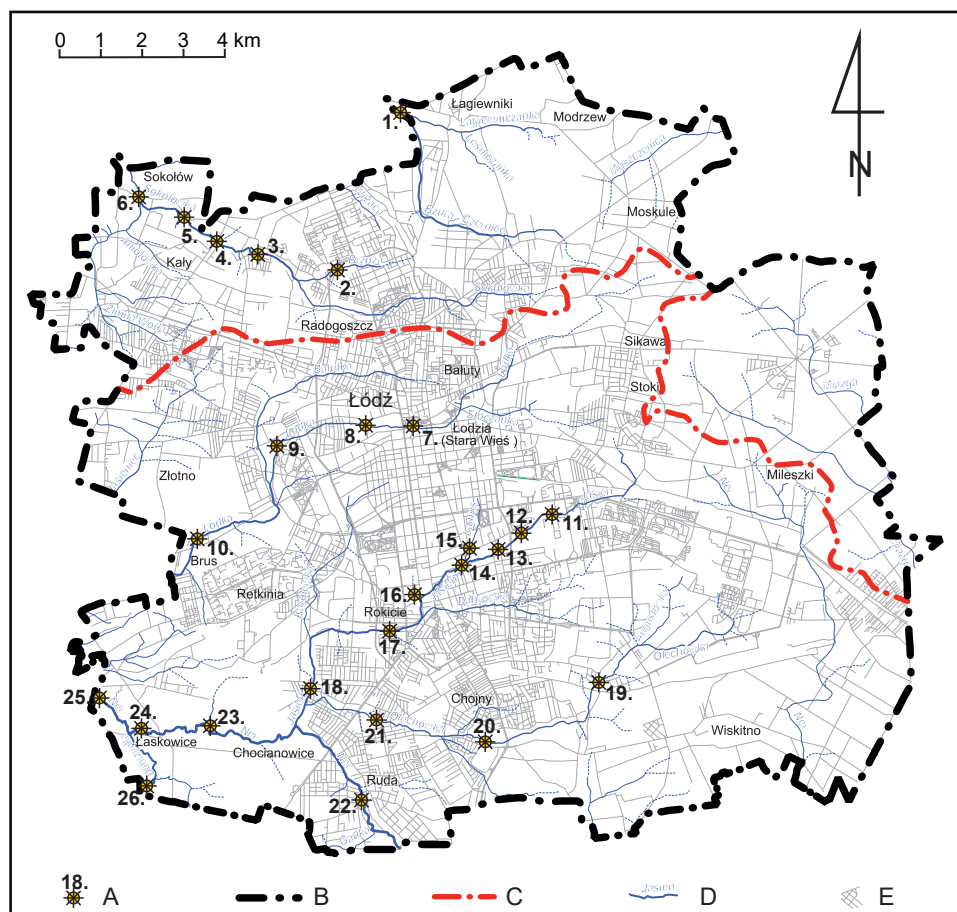
Do 1812 r. Łódź nie posiadała żadnego planu sytuacyjnego. Pierwszych pomiarów dokonał Franciszek Johny w latach 1812–1813. Powstały w ich wyniku plan w skali 1:5 000 uległ w znacznym stopniu zniszczeniu. Na zachowanym fragmencie widoczna jest rzeka Łódka wraz ze stawem i młynem Grobelnym. Plan ten ma ogromną wartość, gdyż przedstawia obraz rozplanowania i zabudowy miasteczka rolniczego. Po 1820 r., kiedy Łódź awansowała do rangi miasta włókienniczego, powstało wiele planów w związku z włączaniem nowych terenów i poszerzaniem granic. W niniejszym opracowaniu wykorzystano m.in. plany: Jana Leśniewskiego (1828), Juliana Majewskiego (1864), Rudolfa Micińskiego (1873), a także plany młynów: Chachuła (1846) i Rokicie (1853).

⁶ Więcej o XIX-wiecznych mapach topograficznych współczesnej Łodzi zob. D. Bartnik, *Województwo łódzkie w kartografii topograficznej XIX wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego*, „Prace i Studia Kartograficzne” t. 2, Słupsk – Warszawa 2010, s. 41–57.

⁷ A. Konias, *XIX-wieczne mapy ziem polskich w Zbiorach Kartograficznych Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego*, w: *Kartografia polska XIX wieku w dorobku Bolesława Olszewicza*, „Z dziejów Kartografii”, t. 12, Wrocław – Warszawa, 2000, s. 207–214.

Rozmieszczenie młynów wodnych na obszarze Łodzi...

Na podstawie analizy materiałów kartograficznych (uzupełnionych źródłami piśmianymi) sporządzono mapę rozmieszczenia młynów wodnych na obszarze współczesnej Łodzi (ryc. 1). Zastosowano metodę retrogresji, polegającą na przyjęciu za podstawę opracowania mapy najnowszej, a więc najdokładniejszej i nanoszeniu na

Ryc. 1. Rozmieszczenie urządzeń wykorzystujących w przeszłości siłę wody na obszarze współczesnej Łodzi (opracowanie własne). Sieć rzeczna w okresie przedprzemysłowym na podstawie M. Kotera⁸.

A – urządzenie napędzane kołem wodnym wraz z numerem zgodnym z treścią; B – współczesne granice administracyjne miasta; C – dział wodny I-go rzędu; D – sieć rzeczna wg stanu sprzed industrializacji (rekonstrukcja); E – współczesna sieć drogowa. Urządzenia wykorzystujące w przeszłości siłę wody: 1 – młyn Łagiewnicki; 2 – młyn Kobiałki (Korzecznicek, Żabiak); 3 – młyn Pabianka (Fabianka, radogoski); 4 – młyn Kalski (Borowiec); 5 – młyn „Pod Sokolowem”; 6 – młyn Sokółowski; 7 – młyn i folusz Grobelny (Starowiejski, Korzecznik); 8 – młyn Pielech; 9 – młyn i folusz Mania; 10 – młyn Bruski; 11 – młyn Arasz (Arest, Nowy Młyn Chrapkowski, Chrapek); 12 – młyn Wójtowski; 13 – Księży Młyn; 14 – młyn, tartak i kuźnica Kulam (Kulom, Kulan, Wólka, Wólczanski, Piła); 15 – młyn Krępa (Lamus); 16 – młyn Bączek; 17 – młyn Rokicki (Rokita); 18 – młyn i folusz Chachuła (Borowy, Chocianowicki, Chachuła-Borowy); 19 – młyn Wiskicki; 20 – młyn Chojeński; 21 – młyn Koc (Urban); 22 – młyn, folusz i kuźnica Rudzki (Ruda); 23 – młyn, tartak i folusz Charzew (Charzewski, Charzewny); 24 – młyn i tartak Laskowicki; 25 – młyn Świątnicki; 26 – młyn Joachim (Jachim).

⁸ M. Koter, *Warunki naturalne*, w: *Łódź Dzieje miasta. Tom I. Do 1918 r.*, red. R. Rosin, B. Baranowski, J. Fijałek, 1988, s. 35.

nią danych z map starszych. Odtwarzanie położenia młynów wodnych na podstawie coraz starszych, a zatem coraz mniej dokładnych źródeł ułatwia wykrywanie błędów, związanych z ich lokalizacją i nazewnictwem. Należy jednak pamiętać, że pokazuje ona liczbę młynów wodnych poświadczonych źródłowo, a nie realnie istniejących w badanym okresie. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że na obszarze Łodzi funkcjonowało więcej tych obiektów. Z przekazów historycznych wiemy bowiem, że niektóre z nich budowano nielegalnie i nie zostały odnotowane w zachowanych rejestrach podatkowych. Poza tym mapy, którymi współcześnie dysponujemy były opracowywane w dużych odstępach czasowych, nierzadko nawet kilkudziesięcioletnich. Jeśli młyn powstał w tym czasie i funkcjonował krótko, mógł nie zostać zaznaczony ani na wcześniejszej, ani też na kolejnej mapie.

3. Młyny wodne na obszarze współczesnej Łodzi od XIV do połowy XX wieku

Od wieków ludzie budując młyny wybierali miejsca szczególnie do tego celu predysponowane. Za najważniejsze kryteria uznawano spadek terenu, odpowiednio dużą i stałą ilość wody w cieku oraz obfite opady zapewniające zasilanie wód podziemnych. Najstarsze zapiski dotyczące obiektów młyńskich, funkcjonujących w regionie łódzkim, pochodzą z XIII w. Wykorzystywano w nich konstrukcję koła nasiębiernego. Rozkwit młynarstwa na tych ziemiach można zanotować dopiero na przełomie XV i XVI wieku⁹. W drugiej połowie XVI w. sieć młynów na tym obszarze była już dość gęsta, bo 1 młyn przypadał na 13,3 km², a w końcu XVIII wieku i w początkach XIX wieku na 14,1 km².

Na obszarze obecnej Łodzi młyny wodne funkcjonowały na: Bzurze, Sokółówce i jej dopływie, Łódce, Jasieniu i jego dopływach oraz Nerze i Dobrzynce. Jedyńm młynem ulokowanym nad Bzurą i znajdującym się w granicach administracyjnych współczesnej Łodzi był młyn Łagiewnicki. Jego nazwa wywodzi się od miejscowości, do której należał (poz. 1 na ryc. 1). Po raz pierwszy został odnotowany w rejestrze podatkowym z 1576 r.¹⁰, ale prawdopodobnie istniał już w tym miejscu wcześniej. Kolejny raz pojawia się on w zapiskach z 1616 r. oraz w inwentarzu z 1646 r., kiedy to jego właścicielem był Jerzy Bełdowski z Bełdowa¹¹. Według źródeł pisanych z ostatniego ćwierćwiecza wieku XVIII w Łagiewnikach dalej prosperował młyn należący do folwarku tej wsi, który stanowił własność rodziny Karnkowskich¹². W pierwszej połowie XIX w. istnienie młyna potwierdzają źródła kartograficzne (mapa Gilly'ego i *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*). Funkcjonował on prawdopodobnie aż do 1864 r.¹³, mimo że ostatnia mapa, na której można go zobaczyć pochodzi

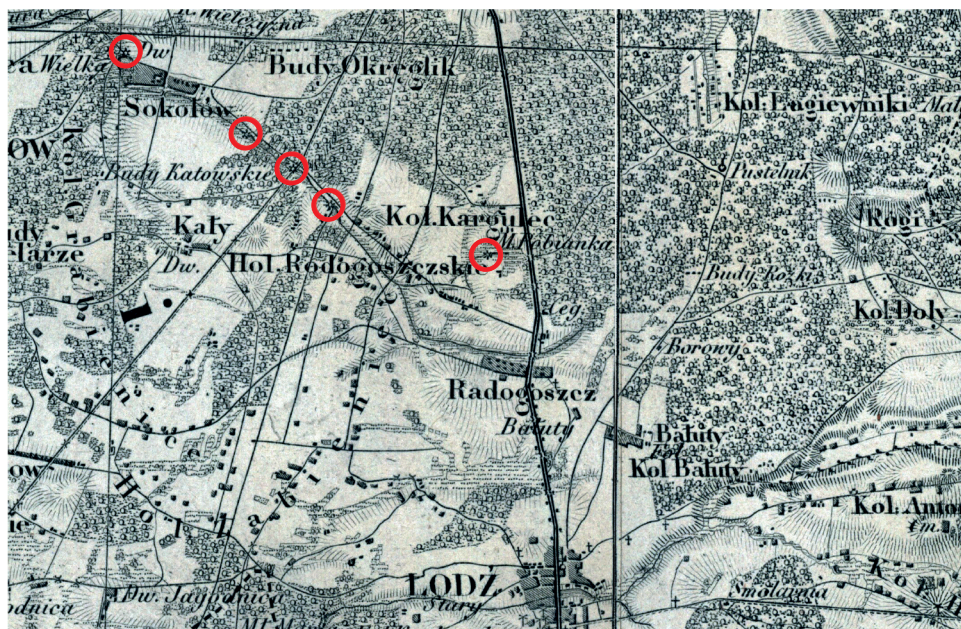
⁹ B. Baranowski, *O dawnej Łodzi*, 1976, s. 181–246.

¹⁰ B. Baranowski, *Łódź i okolice od końca XVI do końca XVIII w.*, w: *Łódź. Dzieje...*, op. cit., s. 130.

¹¹ M. Sygulski, *Historia Balut. T. 2. Osada fabryczna Baluty Nowe – ludność, zabudowa, posesje 1857–1915* (1939), 2006, s. 24.

¹² A. Gramsz, *Las Łagiewnicki i okoliczne wsie*, 2002, s. 25.

¹³ R. Gawiński, *Dobra Łagiewniki w roku 1800–1864*, „Rocznik Łódzki”, t. 2, 1959, s. 26.

Ryc. 2. Fragment *Topograficznej Karty Królestwa Polskiego* (1843). Kółkami oznaczono sygnatury młynów na Sokółówce i Brzozie. Młyn Kobiałki figuruje tu pod błędną nazwą „Kobianka”.

z 1843 r. Znajdował się on najprawdopodobniej w miejscu dawnego ujścia Łagiewniczanki do Bzury-Czerniec. Wykorzystanie obu cieków zapewniało większą ilość wody na potrzeby technologiczne młyna, a być może umożliwiało też jego ciągłą pracę. Ta lokalizacja jest dość dokładnie przedstawiona na *Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego*, będąc ponadto w zgodzie ze współczesną topografią tego miejsca; w tym miejscu, w dolinie funkcjonuje obecnie cały szereg małych, prywatnych stawów wykorzystujących po części niekąd dawnego stawu młyńskiego. Zaznaczanie młyna Łagiewnickiego poniżej istniejącego dużego stawu na Łagiewniczance (przy ul. Łagiewnickiej), jak to można spotkać w wielu współczesnych opracowaniach, jest zatem błędem.

Znacznie więcej młynów wodnych funkcjonowało na Sokółówce, która na starszych mapach figuruje jako Brzoza, a w 1888 r. jako Złota¹⁴. Dziś Brzoza nazywa się jej prawy dopływ, zwany dawniej Trawicą, Rokitówką lub Żabiakiem¹⁵. Podążając od źródeł w kierunku ujścia były to kolejno młyny: Pabianka, Kalski, „Pod Sokółowem” i Sokółowski. Na Brzozie istniał zaś kolejny młyn Kobiałki, wyposażony w jedno koło wodne, o którym pierwsza wzmianka pochodzi z inwentarza dóbr z 1711 r. (poz. 2 na ryc. 1). Jego pierwotna nazwa brzmiała jednak

¹⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11, 1888, (Sochaczew – Szlubska Wola), red. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, s. 390.

¹⁵ M. Sygulski, *Historia...*, op. cit., s. 102–103.

Korzeczniczek (od zastosowanego w nim rodzaju koła wodnego)¹⁶. W źródłach kartograficznych został po raz pierwszy odnotowany na mapie Gilly'ego w 1802/1803 r., gdzie był błędnie sytuowany na miejscu Pabianki. Z kolei na *Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego* lokalizacja jest poprawna, ale błędnie podano jego nazwę jako „Pobianka” (ryc. 2). Na mapach z XIX w. figuruje już jako Kobiałki, na początku XX w. zmienia nazwę na Żabiak, pod którą widnieje na *Karte des Westlichen Russlands* (ark. Łódź, 1907 r.) oraz *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie* (ark. Łódź, 1914 r.). Mapa austriacka z 1914 roku jest ostatnim opracowaniem kartograficznym, w którym ten młyn jest zaznaczony co oznacza, że prawdopodobnie wkrótce potem przestał istnieć.

Młyn Pabianka (w niektórych źródłach nazywany również Fabianka) powstał na Sokołowce w miejscu istniejącego obecnie nowego stawu Żabieniec (poz. 3 na ryc. 1). Pierwsze wzmianki o nim pochodzą z 1616 roku. Po wojnie polsko-szwedzkiej (1667 r.) budynek młyński był już w złym stanie technicznym, a według opisu z 1775 r. stał samotnie w borze i stanowił własność burgrabiego łęczyckiego Mateusza Strzałkowskiego¹⁷. Do 1827 r. w osadzie młyńskiej znajdował się tylko jeden dom, a w 1864 r. młyn został przekazany H. Anzbertowi. Zgodnie z ustaleniami M. Sygulskiego był on określany także jako młyn radogoski¹⁸. Obiekt figuruje na mapach w okresie 1793–1940 r. (*Karte des Deutschen Reiches*). Zachował się również szkic lokalizacyjny młyna z 1935 r. Po II wojnie światowej został on przebudowany na elektryczny.

Kierując się wzdłuż nurtu Sokołowki można było trafić na kolejny obiekt młyński należący do dóbr kalskich, od których zyskał swe miano – młyn Kalski (poz. 4 na ryc. 1). Na niektórych mapach (*KdWR*, *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie*) figurował również pod nazwą Borowiec (prawdopodobnie przez swe usytuowanie w dawnym borze). Młyn znajdował się w tym miejscu już w 1564 r., kilka lat później (1576 r.) pojawił się w rejestrze podatkowym opisującym dobra kalskie. Wielokrotnie w swej historii zmieniał właścicieli. Pod koniec XVIII w. należał do Jana Wyrzykowskiego¹⁹. Figuruje na wszystkich analizowanych mapach do początku XX w., a po raz ostatni umieszczono go na austriackiej *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie* z 1914 r. Prawdopodobnie wkrótce później przestał istnieć.

Poniżej młyna Kalskiego ulokowany był młyn wodny, którego nazwy nie udało się ustalić, dlatego będziemy go nazywać „Pod Sokołowem” (poz. 5 na ryc. 1). Obiekt ten nie figurował w żadnym dokumencie pisany, a pojawiał się jedynie w źródłach kartograficznych. Po raz pierwszy został odnotowany na *Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego* (ryc. 2). Widnieje również na mapach

¹⁶ Ibidem, s. 77.

¹⁷ Ibidem, s. 23, 31.

¹⁸ Ibidem, s. 77.

¹⁹ Ibidem, s. 36.

pruskich i austriackich z końca XIX w. i początku XX w., ale sygnaturze młyna nie przypisano nazwy. Prawdopodobnie przestał funkcjonować po 1914 r., kiedy to ostatni raz został zaznaczony na mapie austriackiej *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie*.

Najbardziej wysuniętym na północny-zachód obiektem w obecnych granicach administracyjnych Łodzi był młyn Sokołowski (poz. 6 na ryc. 1), znajdujący się w dawnej wsi Sokołów. Pierwsza wzmianka o funkcjonującym tu obiekcie młyńskim o jednym kole, należącym do dóbr niejakiego Sokołowskiego pochodzi 1576 roku²⁰. Kolejny zapis pojawia się dopiero w opisie parafii zgierskiej, sporządzonym przez ks. Pawła Żaboklickiego w 1784 roku²¹. W późniejszym okresie nie figurował w źródłach pisanych, ale niejednokrotnie pojawiał się w materiałach kartograficznych. Widoczny był m.in. na mapie K. Pertheesa z 1793 r. oraz na *Special Karte von Südpresen* z 1803 r. Sygnatura młyna Sokołowskiego widnieje również na *Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego* z 1843 r. (ryc. 2), a także późniejszych mapach pruskich i austriackich. Po raz ostatni młyn pojawił się na austriackiej *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie* w 1914 r. Prawdopodobnie nie przetrwał I Wojny Światowej.

Dla rolniczej Łodzi najważniejsze znaczenie miała rzeka Ostroga (współczesna Łódka, zwana też w przeszłości rzeką Starowiejską, Starą albo po prostu Rzeką)²². To nad nią kapituła włocławska, prawdopodobnie już w XIV w., zbudowała jeden z najstarszych młynów na terenie współczesnej Łodzi²³. Wzniesiono go w miejscu, gdzie trakt piotrkowski przekraczał rzekę. Wcześniej był tam zapewne bród, ale po zbudowaniu młyna drogę poprowadzono groblą, spiętrzając wodę na jego potrzeby. Od grobli tej nosił on nazwę Grobelny (poz. 7 na ryc. 1). Do początku XVIII w. przyjmował wiele nazw, m.in.: Starowiejski (od rzeki, nad którą powstał), Korzecznik (od rodzaju koła wodnego, w które był zaopatrzony), lub od określenia miejsca, w którym stał: „pod miastem”, „przy mieście”, „łódzki”²⁴. Od 1459 r. pracował na potrzeby miasta i był zazwyczaj dzierżawiony przez któregoś z mieszczan. W ciągu wieków ulegał on wielokrotnie zniszczeniom, przeważnie na skutek powodzi. Na przełomie XVIII i XIX w. posiadał on już tylko jedno z pierwotnie dwóch kół wodnych. Drugie, dużo wcześniej się rozpadło, ponadto przepływ wody w rzece był niewystarczający dla jego

²⁰ B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski (red.), *Słownik...*, op. cit., s. 29.

²¹ R. Kaczmarek, *Zgierz z okolicą pod koniec XVIII wieku (opis topograficzny parafii)*, „Czasopismo Przyrodnicze Ilustrowane”, r. 11, 1937, s. 5–6, s. 142–161.

²² A. Stebelski, *Łódź i klucz łódzki u schyłku Rzplitej*, „Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego”, 1930, s. 67.

²³ R. Olaczek (red.), *Ogrody nad Łódką. Parki i ogrody Łodzi*, 2010, z. 4, s. 13.

²⁴ M. Morawski, *Materiały do dziejów m. Łodzi w Archiwum Akt Kapituły Katedralnej Włocławskiej*, „Rocznik Łódzki”, t. 2, 1931, s. 1–52; M. Koter, *Zagospodarowanie przestrzenne obszaru obecnej Łodzi u schyłku okresu przedprzemysłowego*, „Materiały i Studia”, 1974, z. 4, s. 38; R. Rosin, *Miasto Łódź i wieś podłódzkie od początku XV do schyłku XVI w.*, w: *Dzieje...*, op. cit., s. 89.

uruchomienia²⁵. Przegniły również belki od strony stawu i dlatego wkrótce potem (w 1817 r.) zniszła go powódź. Na jego miejscu, prawdopodobnie w 1821 lub 1823 r. został zbudowany folusz o 4 stęporach (drewnianych młotach). W czerwcu 1826 r. został on z powrotem zamieniony na młyn²⁶. Choć z pewnością na krótko, gdyż widnieje on na *Planie sytuacyjnym J. Bojankowskiego* z 1864 r., podpisany jako „posiadło foluszowe w wieczystej dzierżawie Karola Trenklera”²⁷. W 1869 r. został odkupiony przez magistrat Łódzki²⁸. Młyn Grobelny, bez podanej nazwy figuruje też na mapach: K. Pertheesa z 1793 r.²⁹, D. Gilly’ego z 1803 r. oraz na najstarszym zachowanym planie Łodzi F. Johneya z 1812/13 r.

Po erygowaniu parafii łódzkiej³⁰, poniżej młyna Grobelnego, na zachód od dawnego miasta powstał młyn Pielech (poz. 8 na ryc. 1), którego nazwa pochodzi prawdopodobnie od nazwiska młynarza. Ze źródeł pisanych wiadomo, że młyn istniał już w XV wieku i należał do plebana łódzkiego. Budynek młyna zlokalizowany był prawdopodobnie w rejonie obecnej ulicy Karskiego³¹. Może na to wskazywać staw widniejący na mapie Starzyńskiego z 1894–1896 r., który mógł być pozostałością tej instalacji. Zgodnie z zapisami z przełomu XV i XVI w. uległ on zniszczeniu na skutek powodzi i nie został już odbudowany. Jednakże, podczas wizytacji dóbr w roku 1754 zarejestrowano młyn położony w miejscu zwanym Pielech³². Zatem istnieje tu nieścisłość, bo jeśli wspomina się o nim w połowie XVIII w., to jednak musiał zostać odbudowany. Nie figuruje on już jednak w opisie dóbr klucza łódzkiego z 1804 r.³³

W latach 1774/1778 r. został zbudowany kolejny młyn na rzece Łódce – młyn miejski Mania (poz. 9 na ryc. 1). Powstał on na obszarze lasu rządowego, ponad trzy km na zachód od miasta, w miejscu, w którym rzeka zmienia kierunek na południkowy. Jego nazwa pochodzi od nazwiska pierwszego właściciela Jana Mamińskiego (Manińskiego lub Mania). Młyn pracował krótko i od spadkobierców J. Mamińskiego „pustkowie i młyn zdezelowany” nabyło

²⁵ A. Stebelski, *Łódź...*, op. cit., s. 68.

²⁶ M. Koter, *Zagospodarowanie ...*, op. cit., s. 38.

²⁷ J. Bojankowski, *Plan sytuacyjny posiadła foluszowego w wieczystej dzierżawie Karola Trenklera zostającej oraz Kanału przepływowego ze Stawu Miejskiego przy tymże Foluszu w Mieście Łodzi znajdujących się*, skala 1:360, w Łodzi dnia 21 sierpnia / 2 września 1864, Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), zbiór kartogr., sygn. 602.

²⁸ *Akta Miasta Łodzi, Młyn miejski – akta ogólnoadministracyjne*, APŁ, sygn. 488.

²⁹ W *Atlasie rozmieszczenia młynów wodnych w dorzeczu Warty, Brdy i części Baryczy w okresie 1790–1960*. Cz. 5, *Górna Warta*, na s. 53, jako pierwszą mapę, na której znajduje się sygnatura młyna Grobelnego (młyn w os. Łódź), podano mapę Gilly’ego. Powodem była prawdopodobnie słaba widoczność sygnatury młyna na mapie K. Pertheesa, która została ukryta w kolistej sygnaturze miasta.

³⁰ Za datę erygowania parafii łódzkiej przyjmuje się lata 1364–1383, Zob. *Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi*, z. 1, red. A. Grzegorzczak, Suplement historyczny miesięcznika „Piotrkowska 104”, 2009, s. 15.

³¹ M. Koter, *Kształtowanie się tkanki miejskiej Łodzi do 1918 r.*, w: *Łódź, monografia miasta, Tom 1, Łódź do 1918 roku*, red. S. Liszewski, 2009, s. 67.

³² R. Rosin, *Miasto Łódź...*, op. cit., s. 93.

³³ A. Stebelski, *Łódź...*, op. cit.

małżeństwo Wyszyńskich. W 1800 r. lub na przestrzeni lat 1798–1802) młyn wznowił pracę. W posiadaniu tej rodziny był do roku 1827, kiedy to wypowiedziano dzierżawę³⁴. Prawdopodobnie nie pracował jednak tak długo, ponieważ ostatni zapis o wpływach do kasy miejskiej z dzierżawy Mani pochodzi z 1820 roku³⁵. W 1829 r., powstał tu folusz sukienniczy o czterech stęporach wydzierżawiony Gustawowi Zachertowi, który został zlikwidowany wkrótce po wojnie polsko-rosyjskiej 1831 roku³⁶. W 1855 r. posiadało wraz ze zniszczonymi budynkami nabył M. Zand³⁷, który trzy lata później utworzył tu przedsiębiorstwo wełny³⁸. Była ona napędzana dwoma kołami wodnymi, z których jedno było korzecznym, a drugie łopatom. Młyn Mania widoczny jest na mapie K. Perteesa z 1793 r. oraz na *Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego* wydanej w 1843 roku.

Najbardziej na zachód położonym na Łódce młynem, w obecnych granicach administracyjnych Łodzi, był młyn Bruski (poz. 10 na ryc. 1). Jego nazwa wywodzi się od miejscowości Brus, do której przynależał. Prawdopodobnie powstał w połowie XVI wieku³⁹. Z pewnością działał w 1677 r., o czym świadczy ówczesna lustracja dóbr pabianickich. Nadal istniał w 1805 r. i był dzierżawiony przez Macieja Radke. Ostatnia wieczysta dzierżawa ustała w 1886 roku⁴⁰.

Staw młyński z młynówką zaznaczony jest na mapie Wincentego Odrowąża Pieniążka z 1796 r.⁴¹ lecz bez widocznej sygnatury. Piktogram młyna Bruskiego widnieje natomiast na mapach: Gilly'ego, *Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego* oraz późniejszych, jak: *Generalkarte von Mitteleuropa* z 1898 r. i *Topographische Special-Karte von Mittel-Europa* z 1909 roku⁴². Wkrótce potem młyn przestał istnieć, lecz brak o tym fakcie informacji w znanych autorom źródłach pisanych.

W latach dwudziestych XIX w., prawdopodobnie również nad rzeką Łódką, został wzniesiony bezimienny młyn, który wybudował nielegalnie łódzki mieszczanin na swojej prywatnej posesji. Jego istnienie potwierdzają jedynie zapiski w *Uwagach komisji Województwa Mazowieckiego do opisu miasta Łodzi* z 1822 r. Nie został on odnotowany na żadnej mapie, ani planie Łodzi i nie wiadomo, w którym dokładnie miejscu się znajdował. Z tego względu nie umieszczono jego sygnatury na mapie prezentowanej w artykule (ryc. 1).

³⁴ Anteriora Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego, *Akta w przedmiocie młyna w mieście Łodzi własnością gminy będącego (d. 1827–1863)*, APL, sygn. 729.

³⁵ Anteriora Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego, *Akta szczegółowe przywilejów oraz opisu historyczno-topograficznego oraz statystycznego miasta Łodzi, 1820 (d. 1820–1855)*, APL, sygn. 488, 677, 729.

³⁶ F. Friedman, *Początki...*, s. 175.

³⁷ *Akta Miasta Łodzi, Akta miasta Łodzi w przedmiocie folusza Miejskiego oraz Młyna Mania*, APL, sygn. 488.

³⁸ *Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi*, z. 4, red. A. Grzegorzczak, Suplement historyczny miesięcznika „Piotrkowska 104”, 2009, s. 105.

³⁹ R. Rosin, *Miasto Łódź...*, op. cit., s. 106.

⁴⁰ M. Baruch, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Monografia historyczna dawnych dóbr kapituły krakowskiej w Sieradzkim i Łęczyckim*, 1903, s. 244.

⁴¹ *Karta XII Dóbr Kluczów Bruskiego y Rudzkiego (...) należących do Prześwietnej Kapituły Krakowskiej Dziedzicznych wymierzonych przez Wincentego Odrowąża Pieniążka Geometrę Przysięgłego*, 1796.

⁴² W *Atlasie rozmieszczenia młynów...* (s. 53) autor podaje, że został on umieszczony wyłącznie na mapie Gilly'ego.

Dla Łodzi przemysłowej najważniejszą rolę odegrała jednak nie rzeka Łódka lecz płynący bardziej na południe od niej Jasień, w całym swym biegu „mieszczący się” w obecnych granicach administracyjnych miasta. Według raportu S. Staszica z 1825 r. rzeka pokonywała tu aż 17 m wysokości na odcinku zaledwie 2,1 km. Potencjał energetyczny rzeki był bardzo duży – nawet w najsuchsze lata nie brakowało wody⁴³. Dlatego jej siłę wykorzystywano do napędzania kół młyńskich już od średniowiecza.

Najbliżej źródeł Jasienia znajdował się młyn Araszt lub Arest (poz. 11 na ryc. 1). W końcu XVI w. dzierżawca klucza niesułkowskiego pozwolił młynarzowi Chrapowiczowi vel Chrapce, posesorowi młyna wójtowskiego, na zbudowanie nowego młyna o jednym kole, na północny-wschód (ok. 300 m) od młyna Wójtowskiego w pobliżu wsi Widzew. Regestr podatkowy wsi podłódzkich z roku 1576 wykazuje istnienie młyna należącego do wsi Widzew, nie jest jednak pewne czy chodzi o ten sam obiekt⁴⁴. W rewizji klucza niesułkowskiego z 1623 r. wymieniony jest on jako Nowy Młyn Chrapkowski. W XVII w. przeszedł w posiadanie rodziny Arasztów (Arestów) i stąd wzięła się jego późniejsza nazwa⁴⁵. Z zachowanych dokumentów wynika, że w 1721 roku był już opustoszały, a staw przy nim zarośnięty⁴⁶. W 1823 r. przeszedł na własność gminy miejskiej z przeznaczeniem na zakład fabryczny. Sygnaturę młyna można odnaleźć wyłącznie na mapie Gilly’ego. Natomiast na planach Łodzi z XIX w., w miejscu gdzie stał widnieje jedynie nazwa Araszt⁴⁷.

Na zachód, na pograniczu wsi Widzew i Zarzew zlokalizowany był jeden z najstarszych łódzkich młynów – Wójtowski (poz. 12 na ryc. 1 i ryc. 3). Prawo budowy młyna otrzymał sołtys wsi Łódzia i Widzew w akcie lokacyjnym z 1387 r. Pierwszy budynek młyna uległ z czasem zniszczeniu, a na jego miejsce wystawiono nowy, który w związku ze zmianami organizacyjnymi w zarządzie majątkiem biskupim, stał się własnością wójta łódzkiego i stąd jego nazwa⁴⁸. W 1591 r. ówczesny dzierżawca niesułkowski, Ambroży Przyborowski zezwolił Jakubowi Chrapowiczowi vel Chrapka zbudować młyn o jednym nasiębiernym kole korzecznym. Akt ten zatwierdził w 1605 r. biskup kujawski i odtąd Chrapowicze stali się jego dzierżawcami⁴⁹. W 1823 r. młyn przeszedł na własność gminy miejskiej z przeznaczeniem „użycia na zakład fabryczny”⁵⁰. Zlikwidowany w latach 30. XIX w. został jeszcze reaktywowany przez J. Petersa pomiędzy 1842 a 1846 r. W 1845 r., wła-

⁴³ W. Biezanowski, *Łódka i inne rzeki łódzkie*, 2003, s. 43. Zob. też P. Moniewski, *Najpracowitsza z łódzkich rzek*, <http://hydro.geo.uni.lodz.pl/index.php?page=najpracowitsza-z-lodzkiem-rzek> [dostęp: 3.08.2015 r.]

⁴⁴ R. Rosin, *Miasto Łódź...*, op. cit., s. 103.

⁴⁵ B. Baranowski, *Zmiany w sieci osadniczej na obszarze obecnej Łodzi od końca XVI w. do roku 1820*, „Rada Naukowa przy Prezydencie Miasta Łodzi. Materiały i Studia”, 1974, z. 3, s. 16.

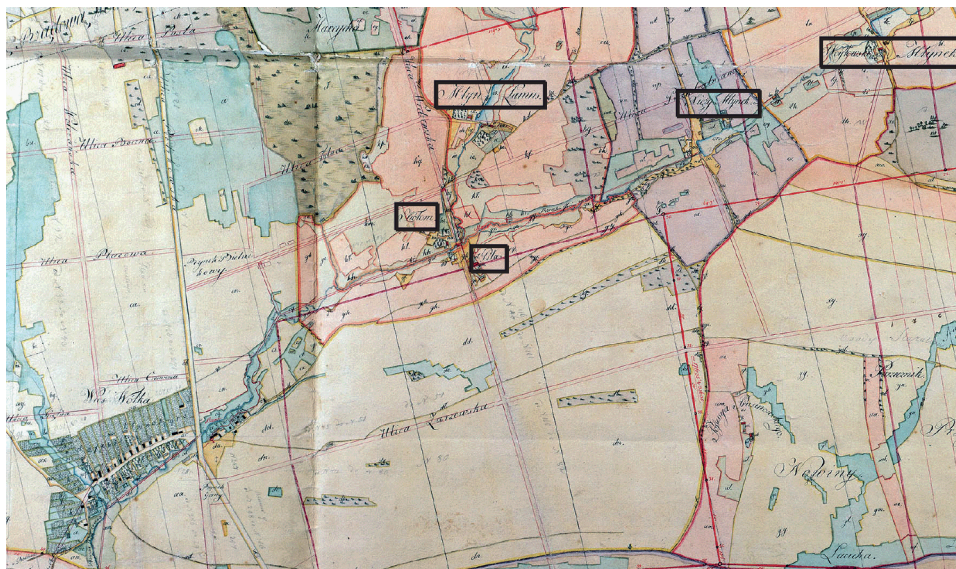
⁴⁶ S. Muznerowski, *Przyczynki do monografii Łodzi*, 1922, s. 33.

⁴⁷ Zob. plany J. Leśniewskiego, w: *Łódź na mapach 1793–1939...*, op. cit.

⁴⁸ H. Dinter, *Dzieje wielkiej kariery. Łódź 1332–1860*, 1965, s. 81.

⁴⁹ A. Stebelski, *Łódź...*, op. cit., s. 130–131.

⁵⁰ M. Koter, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, „Prace Geograficzne”, nr 79, 1969, s. 81.

Ryc. 3. Fragment kopii mapy Leśniewskiego z 1825 r. przedstawiający młyny na terenach przeznaczonych pod osadę rękodzielniczą Łódka (Minkiewicz W., 1827, *Mapa Klucza Łódź Składającego się z Wsi Wólka, (...) Przekopiwana w Roku 1827 przez Wincentego Minkiewicza Mierniczego*, skala ok. 1:5000, 1827, APL, sygn. 231)

ścicielem terenów wokół młyna został K. Moes, (wcześniej była to własność Wendischa), następnie T. Krusche, a po 1870 roku K. Scheiblera, który urządził tu duże gospodarstwo rolne. Budynek młyna zniknął ostatecznie wraz z przędzalnią między 1876 a 1887 rokiem, zaś na jego fundamentach wzniesiono dom zarządcy folwarku⁵¹.

Po raz pierwszy młyn ten został zaznaczony na mapie Gilly'ego. Sygnatura młyna figuruje również na *Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego*, a także na seryjnych mapach pruskich i austriackich z przełomu XIX i XX w., pomimo że od 1846 r. młyn już nie funkcjonował. Świadczy to o tym, że kartografowie krajów zaborczych, w przypadku ziem polskich najczęściej opierali się na wcześniejszych mapach, często powielając je bezkrytycznie, bez aktualizacji treści w terenie.

Niedługo po wybudowaniu młyna Wójtowskiego powstał na Jasieniu Księży Młyn (poz. 13 na ryc. 1 i ryc. 3). Pierwsza wzmianka o nim pojawiła się w dokumencie wystawionym przez biskupa Jana Pellę w 1428 r., potwierdzającym uposażenie łódzkiego kościoła⁵². Prawdopodobnie zbudowano go pod koniec XIV w. lub na początku XV wieku. W 1521 r. J. Łaski podaje, że pleban

⁵¹ P. Moniewski, *Najpracowitsza z łódzkich rzek*, <http://hydro.geo.uni.lodz.pl/index.php?page=najpracowitsza-z-lodzkich-rzek> [dostęp: 3.08.2015 r.]

⁵² *Ogrody Księżego Młyna. Parki i ogrody Łodzi*, z. 3, red. R. Olaczek, 2008, s. 5.

posiada „jeden młyn z sadzawką, położony w lesie (...) pomiędzy młynem wójta i pana biskupa włocławskiego, nad tym samym strumieniem”. Pozostawał on w posiadaniu plebana aż do XIX wieku. W okresie tym posiadał dwa koła wodne⁵³. Budynek młyna wielokrotnie płonął i był wznoszony na nowo. Po ostatnim pożarze w maju 1822 roku⁵⁴, nie został odbudowany, a istniejące budowle piętrzące wykorzystano do napędu urządzeń nowo wznoszonej osady fabrycznej⁵⁵. Na miejscu młyna powstał bielnik (spłonął w 1870 r.), a obok w 1827 r. dwupiętrowa, murowana przędzalnia, napędzana uratowanym z pożaru kołem wodnym. Po śmierci Wendischa zakład został wykupiony przez K. F. Moesa, który w odrestaurowanym budynku uruchomił przędzalnię, napędzaną siłą wody. W roku 1854 napęd wodny został częściowo zastąpiony maszyną parową⁵⁶.

Księży Młyn jest widoczny na mapie Gilly’ego. Na *Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego* zaznaczono już folusz fabryki Księży Młyn. Sygnaturę młyna w tym miejscu można odczytać również na mapach pruskich i austriackich z przełomu XIX i XX w., choć młyn już nie istniał (prawdopodobnie z przyczyn identycznych, jak w przypadku młyna Wójtowskiego).

W miejscu, gdzie do rzeki Jasień uchodzi prawy jego dopływ – strumień Lamus, w XVI w. został wybudowany kolejny młyn, będący własnością biskupa włocławskiego. Od 1568 r. występował w źródłach pod nazwami: Kulam, Kulom lub Kulan (poz. 14 na ryc. 1 i ryc. 3), gdyż tak nazywali się użytkujący go młynarze. Według inwentarzy dóbr z XVIII w., potwierdzających jego istnienie w owym czasie, przy młynie znajdowały się pozostałości dawnej kuźnicy żelaza⁵⁷. Budynek młyński spłonął między 1760 a 1780 r. i nie został już odbudowany⁵⁸. Prawdopodobnie na jego miejscu, lub tuż obok, w 1764 r. biskupstwo włocławskie postanowiło wystawić tartak. Jego właściwa, często obecnie zapomniana nazwa, pochodzi od znajdującej się wówczas w pobliżu wsi Wólka (tartak wólczański). Pierwszym jego dzierżawcą i budowniczym był Paweł Pilarz vel Pilorz, stąd też jego późniejsza nazwa – Piła. Tartak obsługiwał klucz łódzki i sąsiednie wsie. W 1799 r. stan budynków tartaku był już tak zły, że uniemożliwiał jego eksploatację⁵⁹. W 1824 r. na miejscu osady Kulom–Piła rozpoczęto budowę najważniejszego obiektu przemysłowego osady Łódka – zakładu płócienniczego. Początkowo był on w posiadaniu K. Maya, a następnie T. Kopischa⁶⁰. Młyn opisany jako „Piła” występuje na mapie Gilly’ego z 1803 r., na niemieckim planie

⁵³ A. Stebelski, *Łódź...*, op. cit., s. 148.

⁵⁴ *Anteriora Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego, Akta szczegółowe budowania młynów i wiatraków w m. Łodzi*, APL, sygn. 691.

⁵⁵ *Ogrody Księżego Młyna...*, op. cit.

⁵⁶ P. Moniewski, *Najpracowitsza ...*, op. cit.

⁵⁷ S. Muznerowski, *Przyczynki...*, op. cit., s. 37, 57.

⁵⁸ M. Koter, *Zagospodarowanie...*, op. cit., s. 39.

⁵⁹ A. Stebelski, *Łódź...*, op. cit., s. 74.

⁶⁰ *Ilustrowana...*, z. 3, op. cit., s. 85.

sytuacyjnym okolic należących do wsi Wólka z 1802 r.⁶¹ oraz na planie J. Leśniewskiego z 1827 r., mimo że – jak to wynika z cytowanych wyżej źródeł – już wówczas nie funkcjonował.

Nad strumieniem Lamus, niewielkim prawym dopływem Jasienia, znajdował się młyn Krępa (Krempa), zwany później również Lamusem (poz. 15 na ryc. 1 i ryc. 3). Pozwolenie na budowę młyna wydał Jakóbowi Krupie vel Krępie, w 1584 r., biskup H. Rozdrażewski⁶², ale budynek został wniesiony dopiero w 1591 r. w odległości około 750 m od źródeł, które znajdowały się na północ od obecnego Parku Źródlika⁶³. Po otrzymaniu dodatkowego gruntu w lesie wraz ze starym budynkiem zwanym „lamusem”, tą nazwą zaczęto też nazywać młyn, a potem i sam strumień. Określenie to dołączano później nawet do nazwiska właścicieli. W rękach rodziny Krupów / Krępów / Lamusów młyn pozostawał przez ponad 200 lat. Wzmianki o jego funkcjonowaniu można odnaleźć w źródłach z 1623 r., 1642 r., 1760 r., oraz z końca XVIII w. Posiadał wówczas dwa koła wodne i przerabiał nie tylko zboże na mąkę, ale również na kaszę⁶⁴. Lamus był młynem o bardzo dobrych warunkach wodnych. Nie występowały tu zastoje w pracy spowodowane suszami, czy silnymi mrozami. Spadek strumienia płynącego przez młyn Lamus wynosił 9 ‰, a na niektórych odcinkach nawet 12 ‰⁶⁵.

Ostatecznie, budynek młyński wraz z przyległościami przejął od Marcina Lamusa Magistrat Łódzki w 1825 r., w zamian za osadę Kąty. W tym miejscu powstało posiadło wodno-fabryczne, które w 1830 r. zostało oddane w dzierżawę C. F. Wendischowi. Z dokumentów z 1832 r. wynika, że obiekt młyński był wówczas w złym stanie technicznym⁶⁶. Młyn Lamus widoczny jest na mapie Gilly'ego, niemieckim planie sytuacyjnym okolic należących do wsi Wólka z 1802 r. (jako Mühle Krempa)⁶⁷ i na planie Leśniewskiego z 1827 r. Na *Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego* zaznaczono w jego miejscu folusz.

Poniżej młyna Kulom do Jasienia uchodził kolejny prawostronny, bezimien-ny strumień, nad którym zbudowano młyn Bączek (poz. 16 na ryc. 1). Obiekt młyński istniał na pograniczu dóbr łódzkich i pabianickich w kierunku wsi Rokicie i Retkinia w XVI wieku. Według inwentarza z 1623 r. młyn był już wtedy zniszczony. W 1639 r. biskup Łubieński przekazał plebanowi łódzkiemu

⁶¹ *Situations Plan Der Speciellen Vermessung vom Ursprunge des Flusses hinter der Mühle Krempa über die Schneidemühle bis zum Koeniglichen Dorfe Wulka, wie auch einen Theil des von der Pffafen Mühle einfallenden. Baches, nebst derer daran belegenem verschiendenen Grundstücke, 1802 r., skala ok. 1:9120, AGAD, sygn. 319–104.*

⁶² A. Stebelski, *Łódź...*, op. cit.

⁶³ *Komisja Spraw Wewnętrznych i Duchowych. Oddział Przemysłu i Kunsztu. Dotyczy osady fabrycznej w m. Łodzi*, AGAD, sygn. 19246.

⁶⁴ A. Stebelski, *Łódź...*, op. cit.; B. Baranowski, *Zmiany...*, op. cit., s. 25.

⁶⁵ Ibidem, s. 127–128; M. Koter, *Geneza...*, op. cit., s. 77.

⁶⁶ *Akta Miasta Łodzi, Akta miasta Łodzi w przedmiocie folusza Miejskiego oraz Młyna Mania*, APŁ, sygn. 488.

⁶⁷ *Situations Plan Der Speciellen Vermessung vom Ursprunge...*, op. cit.

pole, zwane Bąkowizną, na którym wcześniej stał budynek młyna⁶⁸. Prawdopodobnie nie został on już odbudowany, ponieważ brak o tym fakcie informacji w późniejszych źródłach pisanych i kartograficznych. Mogło być to związane ze zmniejszonym przepływem wody (i nieopłacalnością jego utrzymania) lub z powodzią, która zniszczyła urządzenia młyńskie. Za tym drugim scenariuszem przemawiają dawne zapisy informujące, że w dobrach plebana łódzkiego były dwa młyny: jeden zwany Księżym i drugi, który dawno został „zniesiony” przez wodę⁶⁹. Młyn znajdował się prawdopodobnie nad stawem przylegającym do ul. Kątnej (ryc. 3). Ciek wraz ze stawem widnieje w tym miejscu m.in. na planach: Leśniewskiego z 1828 r., Majewskiego z 1864 r. i Micińskiego z 1873 roku.

Zgodnie z rejestrem podatkowym zagospodarowania wsi podłódzkich pochodzącym z 1576 r., do wsi Retkinia nad pobliską rzeczką, należał mały młyn (retkiński?)⁷⁰. Nie znajdujemy o nim żadnych innych informacji, ani w kolejnych rejestrach podatkowych, ani w spisach dóbr. Prawdopodobnie więc wkrótce potem niszczał i pamięć o nim zatarła się zupełnie. Być może znajdował się on nad współczesną Karolewką lub którymś z jej dawniej istniejących dopływów. Nie jest jednak wykluczone, że chodziło tu o wyżej wymieniony młyn Bączek.

Nad Jasieniem, w kierunku południowo-zachodnim od młyna Bączek, znajdował się młyn Rokicki zwany również Rokita (poz. 17 na ryc. 1). Nazwa ta pochodzi od wsi, przy której funkcjonował (był to obszar podmokły, z dużym udziałem wierzby, dawniej zwanej rokita). Najprawdopodobniej został wybudowany między 1555, a 1559 rokiem⁷¹. Wzmianki o młynie pojawiły się w lustracji z 1677 r.⁷² oraz w księgach radzieckich z XVII wieku⁷³. Przez kolejne sto lat jego losy były nieznane, aż do 1796 r. kiedy to Wincenty Odrowąż Pieniążek uwzględnił go przy sporządzaniu mapy dóbr klucza Bruskiego i Rudzkiego⁷⁴. W 1806 r., został wypuszczony w wieczystą dzierżawę. W latach osiemdziesiątych XIX w. napęd wodny zmieniono na parowy. Pod koniec XIX w. właścicielem młyna był Reich, który założył również pobliski park Wenecja (ob. im. J. Słowackiego). Budynek nieczynnego młyna parowego stoi po dziś przy ul. Cieszyńskiej 10⁷⁵. Obok znajdują się kamienno-betonowe fundamenty, na których stał wcześniejszy, drewniany budynek. Pierwotny młyn Rokicki, napędzany siłą wody, widnieje na mapach: K. de Perthéesa (nazwa figuruje tylko w legendzie, zaś na mapie brak sygnatury), Gilly’ego, *Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego*, na

⁶⁸ R. Rosn, *Miasto...*, op. cit., s. 93.

⁶⁹ S. Muznerowski, *Przyczynki...*, op. cit., s. 54.

⁷⁰ R. Rosn, *Miasto...*, op. cit., s. 105.

⁷¹ B. Baranowski, *Łódź...*, op. cit., s. 100.

⁷² M. Baruch, *Pabianice...*, op. cit., s. 279.

⁷³ *Księga radziecka m. Łodzi 1636–1790*, APŁ, sygn. A/26860.

⁷⁴ W.O. Pieniążek, *Karta XII Dóbr Kluczów Bruskiego y Rudzkiego...*, op. cit.

⁷⁵ P. Moniewski, *Najpracowitsza ...*, op. cit.

Planie młyna Rokicie z 1853 r. oraz na mapach austriackiej i pruskiej z przełomu XIX i XX wieku⁷⁶.

W dolnym biegu Jasienia, w miejscu gdzie uchodzi do niego Olechówka, istniał kolejny obiekt – osada młyńska Chachuła (poz. 18 na ryc. 1). Młyn powstał tu najprawdopodobniej przed 1398 r. i jest uznawany za jeden z najstarszych obiektów tego typu na obszarze współczesnej Łodzi. Początkowo nazywano go Chocianowickim. W XVI w. nadano mu miano Borowy, a dopiero w 1677 r. Chachuła–Borowy⁷⁷. W końcu zostało samo Chachuła (Chachuła, Chachulski), zapewne od nazwiska dzierżawcy. Młyn stanowił oddzielną jednostkę osadniczą, należącą do klucza pabianickiego i był własnością kapituły krakowskiej⁷⁸. W XVII lub na początku XVIII w. przy młynie funkcjonował folusz sukienniczy⁷⁹. Prawdopodobnie młyn kilkakrotnie płonął, a na jego miejsce wystawiano nowy budynek. W roku 1818 dzierżawcą młyna został Fijałkowski. Obiekt pozostawał w posiadaniu tej rodziny do końca swego istnienia. Wymieniany był w *Wykazie młynów* w aktach gminy Widzew z 1848 r. oraz w dokumentach z 1860 roku⁸⁰. Został on zlikwidowany w drugiej połowie XIX w., za sprawą szybkiego rozwoju łódzkiego przemysłu. Jasień w owym czasie był już bardzo zanieczyszczony. Kwaśna woda trawiła kamienie i niszczyła inne urządzenia młyńskie. Staw oraz młyn zakończyły swe istnienie po silnej wiosennej burzy, kiedy wody Jasienia wystąpiły z brzegów i zerwały jaz. Zalana została cała okolica, a rzeka znalazła nowe koryto omijając staw⁸¹. Młyn Chachuła figuruje na wszystkich wymienianych mapach do przełomu XIX i XX w. Na planie z 1846 r., widoczna jest młynówka, na której się znajdował. Po raz ostatni umieszczono go na mapie niemieckiej *Karte des Westlichen Russlands* (ark. Pabianice) z 1915 r. Należy to jednak uznać za błąd, podobnie jak w przypadku wcześniej omawianych młynów Wójtowskiego i Księżego.

Od XV w. na Olechówce, lewym dopływie Jasienia istniał młyn Wiskicki (poz. 19 na ryc. 1). Jego nazwa wywodzi się od wsi, do której należał – Wiskitna. Osada młyńska położona była na północ od niej, między Grodziskiem, a Hutą Wiskicką⁸². Prawdopodobnie powstał jeszcze przed 1470 rokiem⁸³ i początkowo stanowił własność sołtysa. Później, w 1576 r. wszedł w skład kalskich dóbr szlacheckich, będących częścią dóbr kapituły krakowskiej⁸⁴. Brak informacji o jego

⁷⁶ Młyn Został odnotowany w *Atlasie rozmieszczenia młynów...*, jako funkcjonujący jeszcze w latach sześćdziesiątych XX w. W tym czasie zapewne istniał już jednak jako młyn z napędem elektrycznym.

⁷⁷ M. Baruch, *Pabianice...*, op. cit., s. 245.

⁷⁸ M. Zajączkowski, *Studia z dziejów osadnictwa na obszarze Łodzi do końca XVI wieku*, „Prace Wydziału II Nauk Historycznych i Społecznych” nr 80, 1976, 67 s.

⁷⁹ B. Baranowski, *Zmiany...*, op. cit., s. 25.

⁸⁰ M. Baruch, *Pabianice...*, op. cit., s. 24–37, 245.

⁸¹ E.A. Jarzyński, *Tajemnice starych kamienic*, 1972, s. 24–37.

⁸² B. Baranowski, *Łódź rolnicza: od połowy XVI do początków XIX w.*, „Biblioteczka Wiedzy o Łodzi”, 1973, z. 3, s. 30.

⁸³ *Ilustrowana...*, z. 1, op. cit., s. 28.

⁸⁴ R. Rosin, *Miasto...*, op. cit., s. 100.

funkcjonowaniu w kolejnych wiekach, lecz jego istnienie w XIX w. potwierdzają dokumenty kartograficzne. Widnieje na omawianych tu mapach od 1793 r. do czasu I wojny światowej. Po raz ostatni sygnatura młyna figuruje na *Karte des Westlischen Russlands* (ark. Pabianice) z 1915 r. Prawdopodobnie wkrótce potem przestał on istnieć.

Również na Olechówce, poniżej młyna Wiskickiego istniał młyn Chojeński (poz. 20 na ryc. 1). Powstał najprawdopodobniej dopiero po 1795 roku⁸⁵, a jego nazwa pochodzi od wsi Chojny, która należała do dóbr szlacheckich. Prywatni właściciele, aby uniknąć płacenia podatków, często skrzętnie strzegli informacji o należących do nich włościach. Prawdopodobnie to z tego właśnie powodu zachowało się niewiele informacji o młynie Chojeńskim. Potwierdzeniem na jego istnienie w XIX wieku są źródła kartograficzne. Pierwszą mapą, na której zaznaczono sygnaturę młyna Chojeńskiego była *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*, a ostatnią *Generalkarte...*, opracowana przez Austriaków w 1898 roku.

W dolnym biegu Olechówki, najbliżej ujścia rzeki, zlokalizowany był młyn Koc, zwany także Urban (poz. 21 na ryc. 1). Nie wiadomo jakie jest pochodzenie obu tych nazw. Możliwe, że wiązały się z nazwiskami dzierżawców. Obiekt młyński stał nad brzegiem Olechówki już w XVI wieku. Funkcjonowanie młyna w XVII i XVIII w. potwierdzają wzmianki w dokumentach z 1616, 1672 (obiekt miał dwa koła) i 1775 roku. W XVI wieku jego właścicielami byli Stanisław i Jakub Stokowscy herbu Jelitka. W XVIII wieku nadal należał do rodziny Stokowskich (Kacper Stokowski), by później przejść na własność Sulimierskiego (1755 r.). Według spisu sporządzonego w Królestwie Kongresowym w 1822 r. obiekt należał do Benedykta Górskiego⁸⁶. Istnienie młyna w drugiej połowie XVIII w. i na początku wieku XIX potwierdzają dokumenty kartograficzne. Sygnatura obrazująca młyn Urban figuruje na mapach: K. Pertheesa oraz Gilly'ego. Później pojawia się jeszcze tylko (błędnie zaznaczona) na pruskiej mapie z 1909 roku. Potwierdzeniem błędu jest informacja zawarta w *Atlasie rozmieszczenia młynów...*, w którym to podaje się mapę Gilly'ego, jako ostatnie opracowanie kartograficzne, dokumentujące jego istnienie.

Nad Nerem, na odcinku mieszczącym się w granicach administracyjnych współczesnej Łodzi ulokowane były dawniej cztery młyny. Najwyżej położony był młyn Rudzki (poz. 22 na ryc. 1), który powstał na początku XVII w. w miejscu dawnej kuźnicy żelaza. Pierwsza wzmianka o Rudzie Pabianickiej, zwanej początkowo Kuźnicą Chocianowicką i Rudą Chocianowicką, pochodzi z 1398 r. W 1466 r. Jan Długosz w *Liber beneficiorum diocesis Cracoviensis* pisze o znajdującej się tu hucie żelaza. Wykorzystywała ona wydobywaną w okolicy rudę darniową. W 1580 r. huta została zamknięta z nieznanych przyczyn⁸⁷. Istniejący tu

⁸⁵ M. Koter, *Zagospodarowanie...*, op. cit., s. 40.

⁸⁶ B. Baranowski, *Zmiany...*, op. cit., s. 20.

⁸⁷ R. Bonisławski, *Rzeka Ner. Z biegiem łódzkich rzek*, 2008, 2 s.

młyn został wymieniony w dokumentach lustracyjnych w 1606 r., jako należący do kapituły krakowskiej. Z opisu parafii pabianickiej wiadomo, że istniał w końcu XVIII wieku. W tym czasie przy budynku młyńskim funkcjonował także folusz sukienniczy⁸⁸. Fakt ten znajduje potwierdzenie w dokumentach kartograficznych, albowiem młyn i folusz widnieją na mapie K. Pertheesa z 1793 roku, choć ten ostatni nie występuje w źródłach kartograficznych z późniejszego okresu. Staw z młynówką widnieje także na mapie Wincentego Odrowąża Pieniążka z 1796 r.⁸⁹ oraz Bergemanna z 1819 roku⁹⁰. W 1843 r. młyn od skarbu państwa odkupił Ludwik Geyer⁹¹. Z tego roku pochodzi także ostatnia mapa, na której został zaznaczony – *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*.

Najdokładniejszą mapą ukazującą młyn Rudzki była sporządzona w 1819 r. *Mappa rozległości, gruntów, łąk, zarośli należących do Młyna zwanego Ruda sytuowanego w Ekonomii Rządowej Pabianice*. Zwraca uwagę młynówka, przy której usytuowane było urządzenie. Doskonale widoczne są również dwa koła wodne, w które zaopatrzony był młyn. Jedno zapewne wprawiało w ruch kamienie młyńskie, a drugie służyło do folowania sukna. Tuż przy młynie znajdował się rozległy staw, obecnie tzw. staw Stefańskiego.

Poniżej młyna Rudzkiego, w pobliżu wsi Łaskowice stał młyn Charzew, należący do dóbr pabianickich (poz. 23 na ryc. 1). Powstał prawdopodobnie na przełomie XV i XVI w., a nazywany był także Charzewskim lub Charzewnym od gruntu, na którym stał (Chorzewo). Wzmianki o tutejszym młynie pojawiają się jednak dopiero w lustracji dóbr z 1677 r. Oprócz kamieni mielących zboże, koło wodne napędzało w Charzewie także folusz sukienniczy, który funkcjonował tu prawdopodobnie w XVII lub na początku XVIII wieku. W drugiej połowie XVI w. przy młynie czynny był tartak⁹². Wskazuje to na znaczną zasobność Neru w wodę napędzającego wówczas jednocześnie dwa, a może nawet trzy koła. W 1807 r. dożywotnią dzierżawę Charzewa uzyskał Jakub Mybs; osada młyńska liczyła wtedy 51,5 morgi⁹³. Istnienie młyna potwierdzają liczne dokumenty kartograficzne. Po raz ostatni został zaznaczony na mapie niemieckiej *Karte des Deutschen Reiches* (ark. Pabianice) z 1940 r. W tym czasie napęd wodny prawdopodobnie został już zastąpiony elektrycznym.

Do wsi Łaskowice, oprócz młyna Charzew należał również młyn Łaskowicki (poz. 24 na ryc. 1), wzniesiony nad rzeką Ner nieopodal zabudowań wiejskich. Powstał prawdopodobnie w XV w., albowiem według zachowanych dokumen-

⁸⁸ M. Baruch, *Pabianice...*, op. cit., s. 279.

⁸⁹ W.O. Pieniążek, *Karta XII Dóbr Kluczów Bruskigo y Rudzkiego...*, op. cit.

⁹⁰ Bergemann, *Mappa Rozległości gruntów, łąk zarośli należących do Młyna zwaney Ruda sytuowanego w Ekonomii Rządowej Pabianice rozmierzone w Miesiącu Kwietniu 1819 roku przez Bergemann Geometrę*, AGAD, sygn. 357–12.

⁹¹ M. Baruch, *Pabianice...*, op. cit., s. 279.

⁹² Ibidem, s. 245–46; B. Baranowski, *Zmiany...*, op. cit., s. 19; R. Rosin, *Miasto...*, op. cit, s. 128.

⁹³ M. Baruch, *Pabianice...*, op. cit., s. 245–246.

tów, w 1500 r. został przebudowany na tartak⁹⁴. Kolejne dwa wieki nie przynoszą o nim żadnych informacji. Pojawia się dopiero w 1796 r. na *Karcie XII Dóbr Klucza Bruskiego i Rudzkiego* oraz na mapie Gilly'ego. Ostatnia mapa, na której figuruje sygnatura młyna, to *Karte des Deutschen Reiches* (ark. Pabianice) z 1940 roku. Po II wojnie światowej prawdopodobnie pracował, ale z napędem elektrycznym. Został też odnotowany w *Atlasie rozmieszczenia młynów*, jako funkcjonujący jeszcze w latach sześćdziesiątych XX w.

Wody Neru napędzały także młyn Świątnicki, położony na północ od wsi Gorzew (poz. 25 na ryc. 1). Obszar, na którym był zlokalizowany został włączony do Łodzi dopiero w 1988 roku. Dlatego, jako młyn funkcjonujący w granicach miasta, został uwzględniony dopiero w *Atlasie miasta Łodzi*⁹⁵. Obiekt młyński powstał zapewne już w XV wieku, bo wspomina o nim Jan Długosz w swoich kronikach. Był wówczas własnością kapituły krakowskiej i należał do dóbr pabianickich. Młyn funkcjonował także w XVII w., albowiem został wymieniony w dokumencie rewizyjnym z 1677 r., jako jeden z 25 tego typu obiektów w dobrach pabianickich. W 1830 r. został on oddany w wieczystą dzierżawę⁹⁶. Istnienie młyna od końca XVIII w. aż do lat sześćdziesiątych XX w. (jako młyna elektrycznego)⁹⁷ potwierdzają źródła kartograficzne. Po raz ostatni sygnatura młyna wodnego, pojawiła się na mapie *Karte des Westlichen Russlands* (ark. Pabianice) z 1915 roku.

Nad lewym dopływem Neru, Dobrzyńką, istniał młyn Joachim. Pracował on prawdopodobnie na potrzeby pobliskich wsi: Górki i Szynkielewa (poz. 26 na ryc. 1). Do 1988 roku, teren na którym stał, znajdował się poza granicami administracyjnymi Łodzi. Dlatego jako młyn działający w granicach miasta wymieniony został dopiero w opracowaniu *Łódź na mapach 1793-1939*, z 2012 roku.

Młyn Joachim, nazywany także Jachim, powstał prawdopodobnie w XVII wieku. Pierwsza wzmianka o nim znajduje się w dokumencie lustracyjnym dóbr pabianickich z 1677 roku⁹⁸. W kolejnych wiekach jego istnienie potwierdzają także dokumenty kartograficzne. Sygnaturę młyna można odnaleźć na wszystkich uwzględnionych w opracowaniu mapach, począwszy od mapy K. Pertheesa a zakończywszy na *Karte des Deutschen Reiches* (ark. Pabianice) z 1940 r. Przestał istnieć prawdopodobnie w czasie lub tuż po II wojnie światowej.

⁹⁴ M. Baruch, *Pabianice...*, op. cit., s. 270.

⁹⁵ M. Koter, *Relikty osadnictwa średniowiecznego w planie współczesnej Łodzi*, Plansza LXI. w: *Atlas Miasta Łodzi*. Suplement 2, Łódź, 2012, Autor podaje, że jest to młyn bezimienny związany przypuszczalnie z Gorzewem i znajduje się tuż przy grsnicy.

⁹⁶ M. Baruch, *Pabianice...*, op. cit., s. 147, 282.

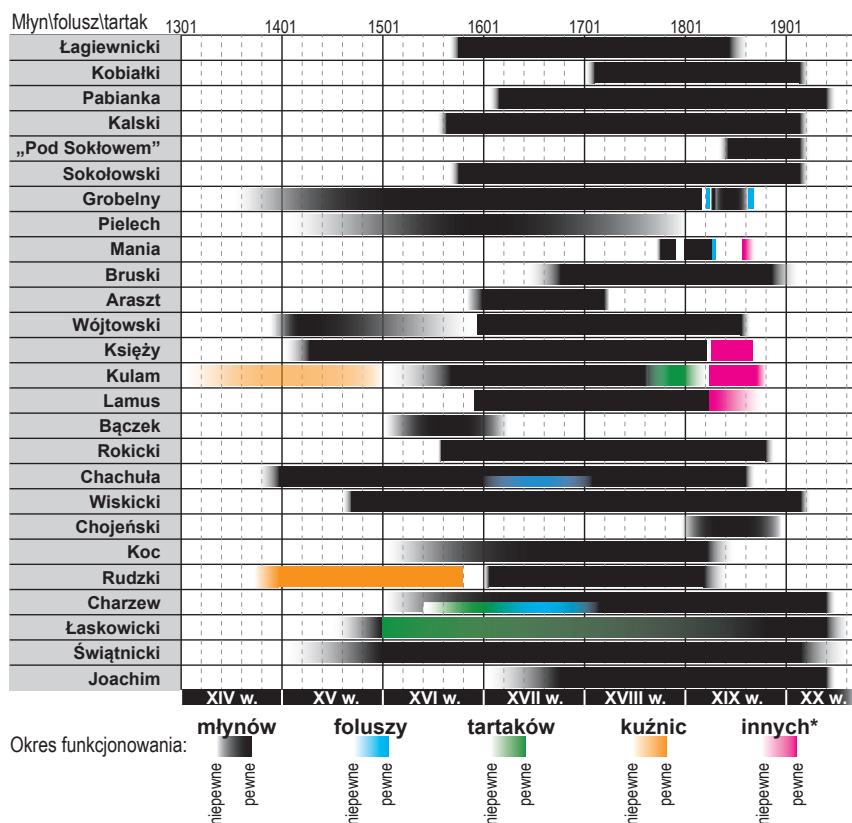
⁹⁷ Fakt ten znalazł potwierdzenie w *Atlasie rozmieszczenia młynów*. Sygnatura młyna widnieje na mapie topograficznej w skali 1:25 000 z 1962 r.

⁹⁸ M. Baruch, *Pabianice...*, op. cit., s. 260.

4. Uwagi końcowe

Na rzekach płynących w obecnych granicach administracyjnych Łodzi, w różnych okresach czasu w przeszłości, istniało co najmniej 26 młynów wodnych. Najbardziej „energetyczna” była rzeka Jasień, która wraz z dopływami napędzała koła aż jedenastu z nich. Jest to niewątpliwie zasługą dużego spadku i wąskiej doliny rzecznej, łatwej do przegrodzenia groblą. Stosunkowo najmniej wiadomo na temat młynów na Sokołowce, jako istniejących w dobrach szlacheckich i nie związanych bezpośrednio z rozwojem Łodzi przemysłowej. Trzecią z rzek, nad którą funkcjonowały młyny na obszarze współczesnego miasta jest Łódka. Ze względu na znaczne przekształcenie jej doliny nie zachowały się tu jednak po nich żadne pozostałości.

Prezentowany na rycinie 4 graficzny obraz okresu funkcjonowania poszczególnych obiektów, należy traktować jako poglądowy. Skąpe nierzadko informacje

Rys. 4. Okres funkcjonowania urządzeń napędzanych siłą wody w granicach administracyjnych współczesnej Łodzi (opracowanie własne).

* - tkalnie, bielniki, krochmalnie lub/i magle z napędem wodnym

nie pozwalają na dokładne określenie długości okresu funkcjonowania danego młyna, daty jego powstania czy przerw w pracy. Pełnym kolorem oznaczono zatem okresy względnie pewnego ich funkcjonowania. Zmniejszenie natężenia barwy (lub szrafu) wskazuje na zmniejszenie „pewności” co do istnienia młyna w danym czasie. Wyrazem tej niepewności są więc liczne rozmycia i „białe plamy” widoczne na wykresie. Różnymi szrafami zaznaczono ponadto różne urządzenia wykorzystujące siłę wody. Pełny pasek (bez szrafu) reprezentuje młyny wodne w tradycyjnym tego słowa znaczeniu. Pod tą nazwą kryją się jednak zarówno urządzenia do mielenia mąki, jak i produkcji kaszy czy słoðu. Ponadto, w ten sposób oznaczano funkcjonowanie młyna zawsze wówczas, kiedy była informacja o jego działaniu (lub nie było informacji o zaprzestaniu funkcjonowania). Możliwe zatem, że ze względu na brak danych nie uwzględniono zmian funkcji urządzenia (na folusz, tartak itp.) lub okresów jego przestojów spowodowanych różnymi przyczynami. W związku z tym interpretację wykresu należy prowadzić bardzo ostrożnie.

Najwięcej młynów jednocześnie funkcjonowało na przełomie XVIII i XIX wieku, u schyłku Łodzi rolniczej (ryc. 4). W kolejnych latach ich liczba gwałtownie zmalała (o połowę na początku XX w.). Napęd wodny zaczęto stopniowo zastępować najpierw parowym, a następnie elektrycznym. Nieliczne obiekty młyńskie, jakie przetrwały do czasów II wojny światowej, zlokalizowane były na obrzeżach miasta. Na mapach z lat sześćdziesiątych XX w. widnieją już tylko trzy z nich: młyn Świątnicki i Łaskowicki na Nerze oraz Rokita na Jasieniu. Z pewnością były one jednak wówczas napędzane energią elektryczną.

Ponad ¼ łódzkich młynów funkcjonowała z przerwami 400 i więcej lat, zaś połowa co najmniej 300 lat (tab. 1). Przeciętny okres ich działania wyniósł

Tab. 1. Przybliżona długość funkcjonowania młynów wodnych na obszarze Łodzi

Długość funkcjonowania młynów wodnych w latach	Liczba młynów
mniej niż 100	3
100–199	3
200–299	7
300–399	6
400–499	6
500 i więcej	1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie źródeł drukowanych i rękopiśmiennych (w tym kartograficznych).

ok. 290 lat (wartość szacunkowa, oparta na danych, którymi dysponowano). Wiele wskazuje na to, że najstarszym i najdłużej funkcjonującym, choć pełniącym różne funkcje, był młyn Grobelny (jego początki nie są pewne). Nie jest

wykluczone, że pierwotny młyn miejski stanął w miejscu późniejszego młyna Wójtowskiego. Ten ostatni, wraz z pięcioma innymi z dorzecza Neru, funkcjonował co najmniej 400 lat.

Stopniowa rozbudowa miasta, budowa systemów kanalizacyjnych i powierzchni nieprzepuszczalnych dla wód opadowych, spowodowały w ciągu stuleci stopniowe obniżanie się zwierciadła wód podziemnych, a w konsekwencji skracanie rzek i zanik źródeł oraz mokradeł towarzyszących dolinom rzeczonym. Rzeki włączono w system kanalizacji burzowej miasta i zakryto przed wzrokiem mieszkańców. Miejsca, w których niegdyś istniały łódzkie młyny, zostały bardzo silnie przekształcone przez człowieka lub też „zwrócono je naturze”. W krajobrazie pozostały czasami tylko fragmenty dawnych grobli, niecek, fundamenty budynków i bruzdy kanałów młyńskich. Stawy, które przetrwały zostały całkowicie przebudowane i spełniają dziś inne funkcje: krajobrazowe, technologiczne, przeciwpowodziowe i ekologiczne, urozmaicając przy tym przestrzeń miejską.

Dawne plany i mapy wielkoskalowe są współcześnie niezwykle użyteczne przy określaniu przemian społeczno-gospodarczych na obszarach zurbanizowanych. Mimo że te najstarsze obarczone są dużymi błędami wynikającymi z braku pomiarów geodezyjnych lub niezgodności treści mapy ze stanem rzeczywistym, stanowią nieocenione źródło informacji o różnych obiektach funkcjonujących w przestrzeni miasta i jego okolic. Dobrym przykładem jest tu właśnie Łódź i funkcjonujące w przeszłości, w obecnych jego granicach administracyjnych, urządzenia wykorzystujące siłę wody. Choć początki istnienia najstarszych młynów nikną w „mrokach dziejów”, to mapy na których widnieją, znajdują zastosowanie przy interpretacji przekształceń związanych z rozwojem wczesnoprzemysłowym.

Należy przy tym pamiętać, że często przekaz kartograficzny może być jednak błędny, na skutek braku aktualizacji treści mapy lub złej transformacji informacji opisowej na przestrzenną. Z tego względu autorzy zalecają szczególną ostrożność co do interpretacji istnienia (funkcjonowania, lub nie), obiektów przedstawianych na mapach (szczególnie seryjnych mapach niemieckich i austriackich). W sytuacji, gdy istnieją przesłanki o możliwości istnienia błędów, treść mapy należy każdorazowo potwierdzać za pomocą niezależnej dokumentacji.

Literatura

- Baranowski B., 1973, *Łódź rolnicza: od połowy XVI do początków XIX w.*, Biblioteczka Wiedzy o Łodzi, z. 3, Łódź.
- Baranowski B., 1974, *Zmiany w sieci osadniczej na obszarze obecnej Łodzi od końca XVI w. do roku 1820*, „Materiały i Studia”, z. 3, Rada Naukowa przy Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi, Łódź.
- Baranowski B., 1976, *O dawnej Łodzi*, Łódź.

- Baranowski B., 1988, *Łódź i okolice od końca XVI do końca XVIII w.*, w: *Łódź. Dzieje miasta. Tom I: Do 1918 r.*, red. R. Rosin, B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa, s. 110–133.
- Baranowski W., 1976, *Rękodzieło i przemysł wiejski*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna”, nr 19, Łódź, s. 181–246.
- Bartnik D., 2010, *Województwo łódzkie w kartografii topograficznej XIX wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego*, w: *Kartografia w regionie*, „Prace i Studia Kartograficzne” t. 2, Słupsk – Warszawa, s. 41–57;
- Baruch M., 1903, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne: monografia historyczna dawnych dóbr kapituły krakowskiej w Sieradzkim i Łęczyckim*, Łódź.
- Biezanowski W., 2003, *Łódka i inne rzeki łódzkie*, Łódź.
- Bomanowska M., Bonisławski R., Podolska J., 2010, *Spacerownik łódzki*, cz. 2, Łódź, 206 s.
- Bonisławski R., 2008, *Rzeka Ner. Z biegiem łódzkich rzek*. Łódź.
- Chlebowski B., Sulimierski F., Walewski W. (red.), 1888, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9 (Pożajście – Ruksze), Warszawa.
- Chlebowski B., Sulimierski F., Walewski W. (red.), 1888, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11 (Sochaczew – Szlubowska Wola), Warszawa.
- Dinter H., 1965, *Dzieje wielkiej kariery: Łódź 1332–1860*, Łódź.
- Friedman F., 1933, *Początki przemysłu w Łodzi 1823–1830*, „Rocznik Łódzki”, t. 3, Łódź.
- Gawiński R., 1959, *Dobra Łagiewniki w roku 1800–1864*, „Rocznik Łódzki”, t. 2, Łódź, s. 129–161.
- Gołaski J., 2006, *Atlas rozmieszczenia młynów wodnych w dorzeczu Warty, Brdy i części Baryczy w okresie 1790–1960. Cz. 5 Górna Warta*, Poznań.
- Grabarczyk T., Kowalska-Pietrzak A., Nowak T., 2003, *Dzieje miasta do końca XVI w.*, w: *Łęczyca dzieje miasta w średniowieczu i w XX w. Suplement do monografii miasta*, red. J. Szymczak, Łęczyca, s. 9–104.
- Gramsz A., 2002, *Las łagiewnicki i okoliczne wsie*, Łódź.
- Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi, Suplement historyczny miesięcznika „Piotrkowska 104”*, red. A. Grzegorzczak, 2009, z. 1, z. 2, z. 3, z. 4.
- Janik M., Szambelan Z.J., Kusiński J., Dróżdż K., West J., Stępniewski M. (red.), 2012, *Łódź na mapach 1793–1939*, Łódź.
- Jarzyński E.A., 1972, *Tajemnice starych kamienic*, Łódź.
- Jokiel P., Maksymiuk Z., 1999, *Woda w krajobrazie i gospodarce Łodzi i regionu*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Geografia 29, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, z. 103, s. 235–245.
- Kaczmarek R., 1936, *Łódź i parafia łódzka w roku 1785*, „Czasopismo Przyrodnicze Ilustrowane”, Tow. Przyrod. im. St. Staszica, r. 10, s. 117–122.

- Kaczmarek R., 1937, *Zgierz z okolice pod koniec XVIII wieku (opis topograficzny parafii)*, „Czasopismo Przyrodnicze Ilustrowane”, R. 11, z. 5–6, s. 142–161.
- Konias A., 2000, *XIX-wieczne mapy Ziemi Polskich w Zbiorach Kartograficznych Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego*, w.: *Kartografia polska XIX wieku w dorobku Bolesława Olszewicza*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 12, Wrocław, s. 207–214.
- Koter M., 1969, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, „Prace Geograficzne, nr 79, Inst. Geografii PAN, Warszawa.
- Koter M., 1974, *Zagospodarowanie przestrzenne obszaru obecnej Łodzi u schyłku okresu przedprzemysłowego*, „Materiały i Studia”, z. 4, Rada Naukowa przy Prezydencie miasta Łodzi, Łódź, s. 38.
- Koter M., 1988, *Warunki naturalne*, w: *Łódź. Dzieje miasta. Tom I. Do 1918 r.*, red. Rosin R., Baranowski B., Fijałek J., Warszawa, s. 18–56.
- Koter M., 2009, *Kształtowanie się tkanki miejskiej Łodzi do 1918 r.*, w: *Łódź monografia miasta, Tom I. Łódź do 1918 roku*, red. S. Liszewski, Łódź, s. 62–112.
- Moniewski P., *Najpracowitsza z łódzkich rzek*, <http://hydro.geo.uni.lodz.pl/index.php?page=najpracowitsza-z-lodzkih-rzek> [dostęp: 3.08.2015 r.]
- Morawski M., 1931, *Materiały do dziejów m. Łodzi w Archiwum Akt Kapituły Katedralnej Włocławskiej*, „Rocznik Łódzki”, t. 2, Łódź, s. 1–52;
- Muznerowski S., 1922, *Przyczynki do monografii Łodzi, Seminarium Duchowne w Łodzi*, Łódź.
- Olaczek R. (red.), 2008, *Ogrody Księżego Młyna, Parki i Ogrody Łodzi. Seria przewodników po parkach i ogrodach Łodzi*, z. 3, Łódź.
- Olaczek R. (red.), 2010, *Ogrody nad Łódką, Parki i Ogrody Łodzi. Seria przewodników po parkach i ogrodach Łodzi*, z. 4, Łódź.
- Orłowski B., 2008, *Historia techniki polskiej*, Wyd. 2, Radom.
- Rosin R., 1988, *Miasto Łódź i wsie podłódzkie od początku XV do schyłku XVI w.* w: *Łódź. Dzieje miasta. Tom I. Do 1918 r.*, red. R. Rosin, B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa, s. 77–109.
- Rynkowska A., 1960, *Materiały do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim. Tom 4, Początki rozwoju kapitalistycznego miasta Łodzi (1820-1864)*. Źródła, Warszawa.
- Stebelski A., 1930, *Łódź i klucz łódzki u schyłku Rplitej*, „Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego”, 1929–1930, Łódź, s. 57–193.
- Sygulski M., 2006, *Historia Bałut. Tom 2, Osada fabryczna Bałuty Nowe – ludność, zabudowa, posesje 1857-1915 (1939)*, Łódź.
- Zajączkowski M., 1976, *Studia z dziejów osadnictwa na obszarze Łodzi do końca XVI wieku*, „Prace Wydziału II Nauk Historycznych i Społecznych – Łódzkie Towarzystwo Naukowe”, nr 80, Łódź.
- Zand A., 1931, *Łódź rolnicza 1332–1793. Studium historyczne o topografii, stanie gospodarczym, organizacji prawnej i kulturze Łodzi*, „Rocznik Łódzki”, t. 2, s. 53–222.

Źródła kartograficzne

- Bergemann, 1819, *Mappa Rozległości gruntów, łąk, zarośli należących do Młyna zwaney Ruda sytuowanego w Ekonomii Rządowej Pabianice rozmierzone w Miesiącu Kwietniu 1819 roku przez Bergemann Geometrę*, ze zb. kart. AGAD, sygn. 357–12.
- Bojankowski J., 1864, *Plan sytuacyjny posiadła foluszowego w wieczystej dzierżawie Karola Trenklera zostającej oraz Kanału przepływowego ze Stawu Miejskiego przy tymże Foluszu w Mieście Łodzi znajdujących się*, skala 1:360, w Łodzi dnia 21 sierpnia/2 września 1864, ze zb. kart. APŁ, sygn. 602.
- Generalkarte von Mitteleuropa* (ark. 37–52 Łódź), 1:200 000, Wiener Militärgeografischen Institut, Wiedeń 1898 r., ze zb. kart. BUŁ, sygn. K5063.
- Gilly D., 1802–1803, *Special Karte von Südproussen: mit Allergrösster Erlaubniss aus der Königlichen grossen topographischen Vermessungs-Karte, unter Mitwirkung des Directors Langner* (ark. C III), ok. 1:150 000, Simon Schropp u. Comp., Barlin, ze zb. kart. BUŁ, sygn. K159.
- Jasiński K., 1917, *Plan części miasta Łodzi – z mapy geometry Starzyńskiego, w skali 1:1680 redukowal w 1917 r. na skalę 1:4000 geometra Kazimierz Jasiński, z warstwicami wg planu inż. Lindleya z 1903 r.*, ze zb. kart. APŁ, sygn. 2938 i 2939.
- Johneij F., 1813, *Brulion Plan Klucza Łodzkiego w Departamencie Warszawskim Powiecie Zgiersko-Łęczyckim sytuowanego. Do dóbr Narodowych należącego Specialnie rozmierzony w Roku 1812-1813 przezemnie Franciszka Johneij Geometri Przysięgłego*, ok. 1:5000, ze zb. kart. APŁ, sygn. 513.
- Karte des Deutschen Reiches (KdDR)* 1:100 000, hrsg. von der Kartogr. Abtheilung der Königl. Preuss. Landes-Aufnahme, ark. 41–29 Litzmannstadt (1940), ark. 42–29 Pabianitz (1940), <http://www.mapywig.org/>.
- Karte des Westlichen Russlands (KdWR)* 1:100 000, hrsg. von der Kartogr. Abtheilung der Königl. Preuss. Landes-Aufnahme, ark. E 34 Łódź (1907), ark. E 35 Pabianice (1915), ze zb. kart. BUŁ, sygn. K5399, K5677.
- Koter M., 2012, *Relikty osadnictwa średniowiecznego w planie współczesnej Łodzi, Plansza LXI. w: Atlas Miasta Łodzi. Suplement 2, Łódź.*
- Leśniewski J., 1827, *Plan sytuacyjny osady rękodzielniczej Łódka*, 1:10 000, ze zb. kart. APŁ, sygn. 519 b.
- Leśniewski J., 1828, *Mappa Realności Rządowych zaiętych na Osade Rękodzielniczą Łódka, Wsi Wólka Posady Strzelca Obrębu Łódź, Grontu Marcycha do Urzędu Leśnego Łaznów należącego, Posiadeł Emphitenticznych Piła i Kulom, Młynów Lamus i Wójtowski i Dezerty Młynowych Arasz z Ekonomij Łaznów oraz Młynka zwanego Xięży z Probstwa Łódź nabytego, niemniej części Lasu Rządowego z Leśnictwa Łaznów (...), na Mappie gruntów zaiętych z Territorium Miasta tegoż w Roku 1826 sporządzony niezamieszczoney z Mappy ogólney Klucza Łódź z Roku 1825 z Rysowana w Miesiącu Styczniu*

- 1828 Roku przez Jana Leśniewskiego Mierniczego Przysięgłego, ze zb. kart. APŁ, sygn. 96.
- Majewski J., 1864, *Plan Miasta Łodzi*, Inżynier Gubernialny Warszawskiej Guberni, Warszawa, ze zb. AGAD, sygn. zb. kart. 28–8;
- Miciński R., 1873, *Plan suszczestwujuszczago rozpołożenia ujezdznego goroda Łódź* (План существуюющаго розположения ульзднаго города Лодзь), 1:4200, ze zb. kart. APŁ, sygn. 525.
- Minkiewicz W., 1827, *Mappa Klucza Łódź Składającego się z Wsi Wólka, Wdzew, Zarzew, Młynów Lamus, Księży i Woytowski, Posiadel Kolom i Pila niemniery Dezerty Młynowey Araszt Do Ekonomii Rządowej Łaznów Należącej oraz Grontów z Territorium Miasta Rządowego Łódź na Osadę Rękodzielniczą Łódka zaiętych w Obwodzie Łęczyckim w Województwie Mazowieckim Leżących z Oryginału w Roku 1825 przez Jana Leśniewskiego Mierniczego Przysięgłego Sporządzonego. Przekopiwana w Roku 1827 przez Wincentego Minkiewicza Mierniczego*, ok. 1:5000, ze zb. kart. APŁ, sygn. 231.
- Perthées K., 1793, *Mappa Szczegulna Województwa Łęczyckiego zrzządzona z innych wielu mapp miejscowych tak dawniey jak i świeżo odrysowanych tudziesz gościńcowych i niewątpliwych wiadomości, wszystko według reguł geograficznych i obserwacyi astronomicznych przez Karola de Perthess Pułkownika Woysk Koron i J.K.M. Geografa*, ok. 1:225 000, ze zb. kart. AGAD, sygn. AK 96.
- Pieniążek W.O., 1796, *Karta XII Dóbr Kluczów Bruskiego y Rudzkiego (...) należących do Prześwietney Kapituły Krakowskey Dziedzicznych wymierzonych przez Wincentego Odrowąża Pieniążka Geometrę Przysięgłego*, ze zb. kart. AGAD.
- Plan młyňa Chachula, z przyległymi lasami*, ok. 1:5500, 1846, ze zb. kart. WBP, sygn. KS 249 ZS.
- Plan młyňa Rokicie*, 1853, ze zb. kart. WBP, sygn. KS 251 ZS.
- Richter, K., 1843–1864, *Topografičeskaâ karta Carstva Pol'skago* (Topograficzna Karta Królestwa Polskiego), 1:126 000, Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego; ze zb. kart. BUŁ, sygn. K6025.
- Situations Plan Der Speciellen Vermessung vom Ursprunge des Flusses hinter der Mühle Krempa über die Schneidemühle bis zum Koeniglichen Dorfe Wulka, wie auch einen Theil des von der Pffafen Mühle einfallenden. Baches, nebst derer daran belegenenen verschiendenen Grundstükke*, 1802 r., ok. 1:9120, ze zb. kart. AGAD, sygn. 319–104.
- Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie* (ark. 3263, Zone C, Kol XXI Lodz), 1:75 000, Kaiserlich und Königlich Militaergeografisches Institut, 1914 r., ze zb. Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. C. 60/25.
- Starzyński W., 1894–1896, *Plan goroda Łodzi pietrkowskoj guberni*, 1:1680, ze zb. kart. APŁ, sygn. 1.

- Topographische Special-Karte von Mittel-Europa*, (ark. 314 – Łódź), 1:200 000, Kaiserlich und Königlich Militaergeografisches Institut, 1909 r.; ze zb. kart. BUŁ, sygn. K5296.
- Viebig, F. de, 1823, *Plan sytuacyjny uregulowanych ogrodów sukienniczych w mieście Łodzi*, w skali ok. 1:5000, ze zb. kart. APŁ, sygn. 517a.

Źródła pisane

- Akta Miasta Łodzi, Akta miasta Łodzi w przedmiocie folusza Miejskiego oraz Młyna Mania, ze zb. APŁ, sygn. 488.
- Akta Miasta Łodzi, Młyn miejski – akta ogólnoadministracyjne, ze zb. APŁ, sygn. 488.
- Anteriora Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego, Akta szczegółowe budowania młynów i wiatraków w m. Łodzi, ze zb. APŁ, sygn. 691.
- Anteriora Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego, Akta szczegółowe przywilejów oraz opisu historyczno-topograficznego oraz statystycznego miasta Łodzi, 1820 (d. 1820-1855), ze zb. APŁ, sygn. 488, 677, 729.
- Anteriora Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego, Akta w przedmiocie młyna w mieście Łodzi własnością gminy będącego (d. 1827-1863), ze zb. APŁ, sygn. 729.
- Komisja Spraw Wewnętrznych i Duchowych. Oddział Przemysłu i Kunsztu. Dotyczy osady fabrycznej w m. Łodzi, ze zb. AGAD, sygn. 19246.
- Księga radziecka m. Łodzi 1636-1790, ze zb. APŁ, sygn. A/26860.

The localization of the water mills in the city of Lodz area as an example of application of the historic cartographic sources

Adam Bartnik

Department of Hydrology and Water Management, University of Lodz

E-mail: adam.bartnik@geo.uni.lodz.pl

Dorota Bartnik

The Library of the University of Lodz

E-mail: dorota.bartnik@lib.uni.lodz.pl

Summary: The paper is an attempt at application of the many historic sources for the investigation of the localization and period of working the watermills in the area defined by the contemporary administrative border of city of Lodz. Many of manuscripts and cartographic documents have been used which are in the Library of the University of Lodz collected. A cartographic materials from the National Archive in Lodz and the many elaborations regarding to the history and geography of the city and the region were also used. The authors pay attention to the need of cartographic information verification which is connected with an analysis of the maps in the old and following elaborations.

In the pre-industrial period in the area of contemporary city of Lodz the presence of many small, rapidly flowing streams, was the cause of building a range of devices powered by water. Not only were they used for grinding but also for cutting wood (sawmills) or the production of cloth (fulleries). The first watermills appeared in the area in the fourteenth century (gristmills: Wojtowski, Grobelny and Chachula) during the construction of a dense network of watermills in the lands the Bishopric of Wloclawek. At that time, one mill fell even at only 1.5 villages. All of them have been built on the example of the watermill on the Bzura in Leczyca, dated for the 1145, the oldest in Poland (Grabarczyk et al., 2003). The number of watermills was constantly changing. Some were repaired, others were on fire, flooded by the water or were abandoned. Their number gradually increased until the turn of the eighteenth and nineteenth centuries.

Based on the analysis of cartographic materials (in addition to the written sources) the map of the distribution of watermills in the area of contemporary Lodz has been compiled (fig. 1). In different time periods in the past there were at least 26 water mills on the rivers flowing within the present administrative boundaries of Lodz. From historical sources we know that some of them were built illegally and they were not recorded in the preserved tax records. On many old maps the names of the watermills were omitted, incorrectly placed or twisted (fig. 2).

The greatest importance for the industrial development of the city of Lodz had the Jasien river. Since the Middle Ages the strength of its water was used by several mills. The later areas over that river were designed for the development of the textile industry. In the sites of the former watermills starch factories, mangles, fulleries and spinning were built. Yet for some time they were driven by the water (fig. 3).

Most watermills have been operated at the same time in the late eighteenth and nineteenth centuries, at the end of agricultural period of Lodz (fig. 4). In the following years their number dropped rapidly (for about a half in the early twentieth century). The water drive has been gradually replaced firstly by the steam drive and then by the electric drive. A few of watermills that survived until World War II, were located on the outskirts of the city. On the maps from the 60s. they have been appeared only three of them: Swiatniki watermill and Laskowice watermill on the river of Ner and Rokita watermill on river of Jasien. At that time they were certainly driven by electricity.

More than a quarter of Lodz watermills were operated, with a breaks, 400 or more years and the half at least 300 years (table 1). The average duration of their activities was approx. 290 years (it is the estimated value, based on the data which have been previously mentioned).

Keywords: watermills, old maps, history of Lodz

Illustrations:

Fig. 1. Localization of the water mills in the past on the area of the contemporary city of Lodz (own labor). The river network as in before industrial period on the base of M. Koter work (1988, p. 35, changed).

The elements of the legend: A – the devices using the water wheel with the number according to the contents; B – the contemporary administrative borders of the city; C – the first order watershed; D – the river network as in before industrial period (reconstruction); E – the contemporary road network.

The water mills in the past: 1 – the Łagiewniki gristmill; 2 – the Kobiółki gristmill (Korzecznicek, Żbiak); 3 – the Pabianka gristmill (Fabianka, for the Radogoszcz); 4 – Kały gristmill (Borowiec); 5 – “near the Sokółów” grist-mill; 6 – Sokółów gristmill; 7 – Grobelny gristmill and fulling mill; 8 – Pielech gristmill; 9 – Mania gristmill and fulling mill; 10 – Brus gristmill; 11 – Araszt gristmill; 12 – village mayor gristmill; 13 – Priest’s Mill; 14 – Kulam gristmill, sawmill and trip hammering mill (Kulom, Kulan, Wólka, “Saw”); 15 – Krępa gristmill (Lamus); 16 – Bączek gristmill; 17 – Rokicie gristmill; 18 – Chachula gristmill and fulling mill; 19 – Wiskitno gristmill; 20 – Chojny gristmill; 21 – Koc gristmill (Urban); 22 – Ruda gristmill, sawmill and trip hammering mill; 23 – Charzew gristmill, sawmill and fulling mill; 24 – Łaskowice gristmill and sawmill; 25 – Świątnice gristmill; 26 – Joachim gristmill.

Fig. 2. The topographic card of the Kingdom of Poland (Topograficzna Karta Królestwa Polskiego), 1843 – a part. The circles shows water mills on the Sokółówka and Brzoza rivers. The Kobiółki gridmill name is mistakenly shown as “Pobianka”.

Fig. 3. The copy of the Leśniewski map from the 1825. It shows the water mills on the areas designed for the Łódka handicraft settlement – a part (Minkiewicz W., 1827, The map of the Lodz key, consisted with the Wólka village (...) copied in the 1827 by Wincenty Minkiewicz the surveyor’s, the scale about 1:5000, from the cartographic collection of the State Archive in Lodz, sygn. 231).

Fig. 4. The period of the operation of the watermills in the contemporary border limits of the city of Lodz (the own labor).

* - weaving mills, textile mills, bleacherys, starch factories and/or mangles with the water drive.